

İlk Devir Türk Sufî Merkezlerinin Mahiyetleri ve Mimarilerinin Menşei Hakkında

Yrd. Doç. Dr. İbrahim NUMAN

nadolu'da erken devir tekke ve zâviye mimârisine en güzel misâl durumunda bulunan Konya Sâhib Atâ Hangâhı, dört eyvanlı merkezî kubbeli plân şeması ile olduğu kadar, tak kapısındaki kitâbesi ile de bu neviden binâların hâlâ karanlık bulunan pek çok noktasına ışık tutabilecek mâhiyettedir.

Portalde, dilimli kemer tarzında bir kitâbelik içerisine alınan Selçuklu Sülüsü ile yazılmış dokuz satırlık Arapça kitâbe şöyledir:

"Tanrı bana yetişir, bu mübarek hankâh, emirülmüminin burhanı, âlemde Tanrının gölgesi, fetih sahası Gıyas-üd-dünya ve-d-din Keyhüsrev İbn-i Kılıç Arslan'ın hükümdarlığı zamanında Allah milkini mühalled ve devletini müebbed etsin

Lâtif Tanrının rahmetine muhtac zaif kulu Hacı Ebu Bekir zâde Hüseyinin oğlu Ali 668 yılı aylarında Allahın salih kullarına menzil ve suffa ehli mütteki kullarına mesken olmak için binâ ve inşâ etmiştir. Allah kabul eylesin"(1)

Kitâbede binâ sarâhaten hangâh olarak tavsif edilirken, o devirde hangâhtan ne murad edildiği de açıkça kaydedilmektedir. Buna göre Sâhib Atâ hangâhı Allahın sâlih kullarına menzil veya konak ve suffa ehline mesken olarak inşâ edilmiş bulunmaktadır.

Kitâbede başkaları yanında câlibi dikkat olan iki husus vardır ki bunlar Suffa Ehline demekle binânın kimlere; mesken olarak tabiri ile de hangi maksatla tahsis edildiğini işâret etmektedir.

Tarikatlerde müesseseleşmenin başladığı; Türk cemiyetinde ise bu gibi müesseselerin değişik isimler altında teşkilât ve teşrifatlarını kurma temâyüllerinin kuvvet kazanacağı devre içine girerken Sâhib Atâ Hangâhı kitâbesinde geçen bu iki mefhum, ilk devir tekke mimârisini izâh edebilme cihetinden oldukça ehemmiyetlidir.

Hangâhın plân şemasını teşkil eden Orta

Asya mimârî gelenekleri ile Sûfî hareketleri ve tarikat müesseselerinin hareket noktası Mescid-i Nebevî geleneklerinin Türk tekke ve zâviye mîmârisinde nasıl hall ü hamur olduğunu açıklamak için meseleyi kısımlar hâlinde ele almakta fayda mülâhaza etmekteyiz.

Sûfî hareketlerinin gelenekleşmesine; Tekke ve Zâviyelere Mâhiyet ve Fonksiyon Münasebetlerindeki bütünlük bakımından Mescid-i Nebevî'nin tesirleri:

"Aslında Tevhîdin tezahürü olan Nebevî yaşayışın mekân kalıpları içerisinde ifâdelendiği Mescid-i Nebevî'deki hayat tarzının, idrak ve istîdatların seviyesine göre, bir zâhir, bir de derûnî veçhesi bulunmakta idi.

Birbirinin mütemmimi bulunan bu iki vecihenin meydana getirdiği küllî yaşayıştan, ileride, zâhirî ve derûnî ağırlıklı müesseseler teşekkül etmiş; Mescid-i Nebevî bir taraftan İslâmın zâhirî tatbîkâtı Câmîe, medreseye, hattâ bir nevî idârî merkeze emsal olurken, diğer taraftan ihtiva ettiği unsurlar ve motiflerin münasebetindeki küllî ve derûnî anlayışla dergâhlara menşe' teşkîl etmiştir."(2)

Bu ana fikir etrafında mevzûu dînî-i içtimâî-mîmârî bütünlük içerisinde mütâlaaya tâbî tutmak bizi sûfî hareketlerin doğuş ve gelenekleşmesinde bâzı ipuçları göstereceği kanaatindeyiz.

İslâm dîninin zâhiri ve derûnu ile en güzel tezâhürü bizzat Hz. Peygamberin yaşayışıdır.

(1) İbrahim Hakkı Konyalı, Abideleri ve Kitâbeleri ile Konya Tarihi, Konya, 1964, s. 929, kitâbede geçen H. 668 tarihi. M. Önder (M. Önder, Mevlânâ şehri Konya, Konya, 1962, s. 92) ve J.H. Löytvet (Löytvet, Konya, Berlin, 1907, s. 50-56) tarafından H. 678/1279 olarak verilmektedir.

(2) Mescid-i Nebevî'nin dînî-i içtimâî müesseselerimizle tesirleri hususunda bkz. (İbrahim Numan, Dînî-i içtimâî Müesseselerimizin Doğuşuna ve Mîmârî Tekâmülüne Mescid-i Nebevî'nin Tesirleri, Kubbealtı Akademik Mecmuası, yıl: 11, sayı: 3, Temmuz 1982, s. 37-52).

Kendilerinin müşahhas tatbikatları ve hayat tarzları ile Mescid-i Nebevî içerisinde müesseseleşmiştir diyebiliriz.

Bilindiği üzere, 622'de Medine'ye hicretin hemen akabinde Hz. Peygamber, devesinin durduğu arâzîyi satın alarak burada, kendilerinin ikâmetgâhı ile mescidi ihtiva eden bir bina yaptırmışlardır. 623'de tamamlanan binâ, bir "Dâr" yâni "Beyt" ihtivâ eden avlulu bir Medine evi tarzındadır.

İleride de üzerinde durulacak "beyt" ve "dâr" mefhumları Mekke devrinden beri kullanılan, hatta "Beytullah" diye isimlendirilen Kâbe'den dolayı İslâmiyete girmiş; mescit ile birlikte mütalâa edilmiş; daha sonraları Mescid-i Nebevî'nin mimârî şemasında tekrar gündeme gelerek, mescit-ev ikilisini birleştirmiştir. Nitekim beyt-mescit Hz. Peygamber'in evinden başka, Mekke'de, Hz. Ebubekir ve Ammar bin Yaser'in evlerinde yaptırdıkları mescitlerde de müşâhede edilmektedir.⁽³⁾

Medine'de hicretten evvel Cuma kılındığı bilinen mahal, Hicret esnasında yapılan Kuba mescidi gibi mescitler daha evvel inşâ edilmekle birlikte, Mescid-i Nebevî sâdece bir mescit veya ev olmakla kalmamış; İslâm nazariyesinin tatbikatına mekân teşkil etmiştir.

Mîmârî husûsiyetleri ile daha sonraki câmiilere örnek olacak Mescid-i Nebevî, gerek içinde cereyan edecek hayat tarzı, gerekse bu hayâtın zâhiri ve bâtını ile bir bütün hâlindeki tatbikatı bakımından, en azından fonksiyon olarak, tekke-ler gibi müteâkip bâzı başka müesseselere de emsal olmuştur.

Kaynakların verdikleri mâlûmat, az çok farklı da olsa, Mescid-i Nebevî'nin eski hâlinin tesbitine imkân vermektedir (Şekil 1-4).⁽⁴⁾

Burada Mescid-i Nebevî'nin⁽⁵⁾ teferruâtlı tartışmasından ziyâde, mevzûumuz bakımından ehemmiyet arzeden esas unsurlarını sıralamakla iktifa edeceğiz. Bunlar ise Hz. Peygamber ve âile efrâdına mahsûs odalar; bu odalar önündeki revak; Hz. Peygamber'in cennet bahçelerinden bir bahçe diye vasıflandırdığı avlu; Zulla-Mescit; süffâ ve hizmetlerdir.

Görülüyor ki Mescid-i Nebevî bir mescit veya evden ziyâde, ihtivâ ettiği unsûrlarla, bir İslâm merkezi, yâni, İslâmın bir bütün olarak yaşanışına mekân teşkil eden bir "Küllîye" idi.

Bu külliye içerisindeki hayâtın, yâni İslâm nizâmının tatbikatının —tıpkı İslâm nazariyatının muhtelif idrâk seviyelerine göre açılan mânâ derinlikleri bulunması gibi— zâhirî ve derûnî vechele-ri vardı. Zâhirî kısmı herkesi alâkadar eden, herke-

sin idrâk edip uyabileceği kısımlardır. Bâtınî vechesi ise daha derin mânâlara sâhip olup mahdud

(3) Muhammed Hamdullah, İslâm Müesseselerine Giriş. (İ.S. Sırma, terc. ed., 1st. 1981, s. 55); İ.A. Mescit mad.

(4) Mısır'da İbrahim Rifat Paşa tarafından çizdirilen plân üzerinde de sıhhatle işaret edilmiş Mescid-i Nebevî'nin asıl hudûtları daha sonraki restitüsyonları teyid eder mâhiyettedir. Restitüsyon denemeleri ve kaynaklar için bkz. (J. Souvaget, La Mosquée Omeyyade de Medine, Paris 1947; Creswell, Early Muslim Architecture, I, Oxford 1832; Rivorla, Muslem Architecture, 1918; J. Menning, Der Koran, s. 18-19; Brockelman, Histoiré Islamiques, Paris, 1949, s. 27; E. Diez, Die Kunts Der Islamischer Völker, s. 1915-7; Kemâli Söylemezoğlu, İslâm Dini İlik Câmiler ve Osmanlı Câimleri, 1st. 1955).

(5) Hz. Peygamber'in, bu ev-mescid'in avlusunun her kenarı 100 dirsek, takriben 52 m. uzunluğunda, 7 dirsek yüksekliğinde, alt kısmı taştan, üst kısmı kerpiçten bir duvarla çevrilmişti. Avluya, doğudaki Bâb-ı Cebrali, batıdaki Bâb-ı Atikâ olmak üzere üç kapıdan girilmekte idi. Kible istikâmeti değişince, güneydeki üçüncü kapı kuzeye alınmıştı.

Duvarlarla kuşatılan bu iç avluya, bir hadis-i Şerife istinâden "Ravdatun min riyâdi cenne" Cennet bahçelerinden bir bahçe, vasfının verildiğini de görmekteyiz. (Hamidullah, Müesseseler, s. 56).

Avlunun güney-doğu köşesinde Hz. Peygamber ile aile efrâdına mahsûs "beytler" odalar bulunmakta idi. Birer kapı ile avluya açılan bu odalar birbirinden müstakil idi. Kapı boşlukları kıldan dokunmuş birer örtü ile kapatılmıştı. Aile efradı arttıkça, doğu cihetinde yeni odalar ilâve edilmişti.

Bu odaları 707 tarihinde Velid tarafından yıkılmadan evvel, Abdullah bin Yezid'in târifleri İbn Sa'd'ın Tabakat kitabında kayıtlıdır (İbn Sa'd, Tabakat I., s. 180); K.A. Creswell, A Short Account of Early Muslim Architecture, Middlesex 1958, s. 3).

Avlunun güneydoğu köşesindeki oda bir husûsiyet arzetmektedir. Hz. Peygamber'e ait bu kısımdaki tatbikat diğer odalardan farklıdır. Kendileri geceleri burada ibâdetle meşgul olurlardı. İrtihâl ettikleri vakit de buraya defnedilmişlerdi. Bu kısım kuzey cihetinde avluya açılmayan bir başka oda ile irtibatlı idi ki, burası da Hz. Ayşe'ye aitti. Odanın önünde, bugün dahi "Üstüvanetli-Vufud" denilen, Hz. Peygamber'in oturduğu üzeri örtülü, avluya bakan revak diyebileceğimiz bir kısım da mevcuttu.

Bahis mevzûu bu beytlerden başka Hz. Ebûbekr'in evi de muhtemelen bu câmi avlusuna açılmakta idi. (Hamidullah, Müesseseler, s. 56).

Avluada ayrıca bir kuyu ve gündelik ihtiyaçlar için kullanılan müstemiât da olmalı idi.

Suffâ ile mescit Hz. Peygamber'in yaptırdığı bu binânın daha umûmî kısımlarını teşkil etmekte idi. Mensuplarının bir kısmını, Medine'ye hicret etmiş, fakir müslümanların teşkil ettiği, bir nevi mektep denebilecek "Suffâ" avlunun güney cihetinde yer almakta idi. Özerli örtülü bu kısım, daha sonraları, kible cihetinin değişmesine tâbi olarak kuzeye nakledilmiştir.

Evvelce kible olarak Kudüs İntihab edildiği için, namaz avlunun kuzey duvarı önünde, Kuzeye müteveccih olarak kılınmakta idi. Kible istikâmetini işaret etmek gayesi ile duvara bir taş konulmuştu. Cemaat güneşten muzdarip olduğu için bu kısım, zamanla, hurma ağacı gövdelerinin taşıdığı bir damla örtülmüştü. 624'de Kible istikâmeti Kâbe'ye çevrilince, Zulla (Mescit) güney duvarı önüne, Suffâ'nın bulunduğu mahalle nakledilmiş, Suffâ ile cümle kapısı da kuzeye alınmıştı. Burada da mihrap yine bir taşla işaret edilmiş, fakat mescit daha derin tutulmuştur. Namaz kılmaya mahsus gölgelik, bu sefer, iki sıra hurma gövdesine dayanan, üstü kılıf çamurla sıvanmış hurma dallarının teşkil ettiği alçak bir damla örtülü, enine iki sahından meydana gelmekte idi.

bir zümreye hitap eder. Aslında bir bütünü ayrılmaz parçaları olan ve birbirini nakzetmediği gibi ikmâl eden bu ikili görünüşten zâhirî ve derûnî ağırlıklı müesseseler doğmuştur.

Dikkatimizi çeken birinci unsûr avludur. Avlunun bâzı hallerde iddia edildiği gibi, gayrî İslâmî, kadîm atrium ile hiçbir alâkası yoktur. İslâmın intişar ettiği iklim kuşağının icâbı olarak eskiden beri dînî ve sivil mîmârîde görülen bir husûsiyettir.

Ancak Mescid-i Nebevî'de avlunun derûnî bir mânâ kazandığını müşahade etmekteyiz. Hz. Peygamber bir hadislerinde buyurmuşlardır ki, "Benim evimle mihrap arasında bir 'Ravzatün min Riyadi'l cenne' vardır".⁽⁶⁾ Bu ifâde ile namâzı müminlerin mirâcî kabûl edecek derûnî bir anlayış sahibinin, secdeye varmak için katettiği yolu ve çevresini "cennet bahçelerinden bir bahçe" olarak vasıflandırması ve burada cereyan eden hayâta da "cennet" nazârî ile bakması aynı yüksek idrâkin tabîî bir neticesidir.

Mescid-i Nebevî avlusunu zâhiri itibârî ile mescit, câmi gibi İslâm müesseselerinde devam eder gördüğümüz halde, kazandığı bu derûnî hüviyetin izlerini, ileride teessüs edecek dergâh avlularında bulabileceğimizi burada ifâde etmek isteriz.

Nebevî külliyesinin avlusunda oldukça hareketli ve değişik cepheleri bulunan bir hayâtın cereyan ettiğini yine kaynaklardan görmekteyiz.⁽⁷⁾

Burada, günlük ihtiyaçların yanında, heyetler, elçiler kabul ediliyor, divânlar kuruluyor, görüşler alınıyor, kararlar veriliyordu.⁽⁸⁾ Bâzan bir idârî merkez, bir divanhâne, hatta mahkeme gibi görünse bile, avlu ve etrâfı, kılınan namaz, edilen sohbet, yapılan tedris ve tebliğ ile hâdisatın tamâmına hizmette idi.⁽⁹⁾ Kısaca kasret kâide-leri içinde tevhidin yaşanışının bir timsâli idi.

Mescid-i Nebevî'de dikkatimizi celbeden ikinci unsûr da Hz. Peygamber ve aile efradına ait "Beyt"ler ile kendilerinin odaları önünde yer alan "Üstüvanetü'l-Vufud"tur. Avlunun iki kenarında âdeta burada cereyan eden hayâtla içiçe, kaynaşmasına yapılmış bulunan bu ev, bir harem olmaktan ziyâde, insanların sevinçleriyle neşelenip, kederleriyle üzülecek kadar onlardan olmanın bir timsali idi.

Her ne kadar kendilerinin odaları önündeki üstüvânede elçileri kabûl etmiş olmalarından dolayı bu ev ileride yapılacak Dârü'l-İmâra (Ümerâ) yâni, ordugâh câmileri yanındaki kumandan evi ve idârî merkeze menşe' teşkil etmişse de, hem zâhirî, hem de bâtınî mânâsı ile dergâh meşrutasında tecelli etmiştir.

Hz. Peygamberin irtihâl ettikleri makâm olan odalarına defnedilmeleri, bilâhère Hz. Ebûbekir ve Hz. Ömer'in de buraya gömülmeleri şâyân-ı dikkat olan diğer bir husûstur ki bunu çok daha sonraları tekke ve zâviyelerde aynen devâm eden bir gelenek olarak müşâhede etmekteyiz.

Diğer taraftan buradaki kabir ile zulla (mescit) arasındaki münasebet de ileride mescit-türbeleri veyâ bir türbe ile irtibatlı mescitleri meydana getirmiştir. Bu gibi yapılara kubba, mâkâm, meşhed ve zâviye gibi isimlerin de verildiğini biliyoruz.⁽¹⁰⁾ Bu binâlardan bâzıları sahâbe ve evliyâ kabirleri ile irtibatlı mescitlerdir. Bunlar, bir taraftan ziyaretgâh câmilere tebdil olurken; Anadolu'da pek çok örneğine şahid olduğumuz zâviyeler hâlinde yakın zamana kadar hayâtîyetini muhafaza etmiştir.

Bir külliye karakteri arzeden, Medine'deki Mescid-i Nebevî, yeni cemâatin dînî, içtimâî, hattâ siyâsî merkezi olmuş, daha sonraki müesseselerde de değişik hâl ve şartlara göre, burada âdeta bir çekirdek imişçesine cem edilmiş fonksiyonlardan biri, birkaçı, pek ender olarak da tamâmına yakın bir kısmı iktibas edilmiştir.

Tabii ki, Mescid-i Nebevî bütünlüğünü idrâk edebilmek, Nebevî hayâtı idrâk etmekle müvâzî gidecektir. Bu da sûfî geleneklerinden bâriz bir şekilde müşâhede edilmektedir. O halde mescid içerisindeki sûffâ, büyük ehemmiyeti hâiz bir kısım olarak tebhâriz etmektedir.

Evvelce fakir müslümanların oturdukları yer veya bir dinlenme mahalli, gölgelik; son zamanlarda da bir okul olarak⁽¹¹⁾ değerlendirilen Sûffâ, bizce, Hz. Peygamberi en iyi anlamış ve hayâtını yakînen tâkib etmiş kimselerin, intikal ettirecekleri geleneklerle, ileride kurulacak tekke mâhiyetindeki müesseselerin çekirdeğini teşkil etmektedir.

Hâlâ münakaşalı bir mevzû olarak devam etmekle birlikte, netice olarak şu husûsu ortaya koyabiliriz ki: Dînin madde plânı ile meşgûl

(6) Hamîdullah, Müesseseler, s. 56.

(7) Kaynaklar için bkz. İ.A. Mescit mad.

(8) Kabul edilen heyetlere, İslâma ısındırılmak üzere ölçü çerçevesi içerisinde mümkün müsamananın azâmisi gösterilirken, bu heyetler, Tamim'in murahhasalarında vâki olduğu gibi, ya câmide serbestçe dolaşabiliyor veya Benî Sakîf heyetinde olduğu gibi avluya çadır bile kurabiliyorlardı (İ.A. Mescit mad.)

(9) Avluda ayrıca bâzı kulübeler de kuruluyordu. Hele Ramazan ayında Hz. Peygamberle birlikte itikâfa çekilen "Akifün"un yaptığı kulübelere dolaylı bunların sayısı oldukça artıyordu (İ.A. Mescit mad.) Burada işâret edilen kabûl, itikâf ve müsamaha unsurlarının sûfilerle münasebetli kurulmalıdır.

(10) İ.A. Mescit mad.

(11) Hamîdullah, a.g.e., s. 56.

olan medrese ile, derûnî değerleri ile meşgûl olan tekke, "Süffâ"dan intişâr etmiştir.

İlk devirlerde aralarında kat'î ayrılıklar görül-meyen bu iki müessesenin menşe'inde Hz. Pey-gamberin tedris sistemi yatmaktadır. Hakikaten de kendileri Süffâ'yı bir okul gibi kullanmış; buranın mukîm ve müdâvimlerine dersler ver-miş,⁽¹²⁾ sohbetler etmiştir.

Daha Hz. Peygamber devrinde, onun etrâfın-da, kendilerini onunla mânen yakınlaştırmaya gayreti içerisine girmiş kimselerin mânevî ter-biye sisteminin başlangıcını da Mescid-i Nebevî içerisindeki hayât tarzında ve fonksiyon münâ-sebetlerinde aramak gerekir.

Nitekim sonradan Süffâ ehli gibi züht ve takva ile iştigâl ederek, kendilerini Hz. Peygamber yoluna vakfetmiş kimselere de, bunlara nisbetle Süffî = Süfî denilmiştir.⁽¹³⁾ Başlangıçta züht ve takvadan hareketle, Aşk-ı ilâhî derecesine yükse-len bu derûnî arayışın müntesiplerinin evvelce bu yolda ilerlemiş kimseler etrafında toplanmaları ile Süfî gelenekleri de müesseseleşme istikametine gitmiş olmalıdır.

İlk sûfilerden sayılan Hasan Basri Hazretle-rinin evini, sohbet-eğitim müessesesi olarak kullan-ması da mevzûumuz bakımından ehemmiyetlidir. Çünkü bu, kendilerinin Mescid-i Nebevî'deki tat-bikata⁽¹⁴⁾ vukuflarını göstermesi yanında, mekân olarak "ev-mescit-okul" yâni Mescid-i Nebevî imâjının sûfiler arasında tercih edilen, hattâ gelenekleşen bir unsûr olarak sürdürüldüğüne delil teşkil etmektedir.

İlk sûfiler vâsıtası ile derûnî arayışın ferdî-dinî bir hareket olmaktan çıkma temâyüllerinin belirdiği hicri II. asır başlarında, Ehl-i Beyt ve Ehl-i süffâ geleneklerinin şahsında mücerreb bulunduğunu, müşâhede ettiğimiz altıncı imam Cafer-i Sadık talebelerinden, Câbir ibn Hayyâ-nü's-Süfî et-Tarsûsî ve Ebû Hâşim Osman b. Şerikü's-Süfî'nin "Süfî" adını isimleri ile birlikte ilk defa kullanan kimseler oluşu⁽¹⁵⁾ da, Süfî geleneklerinin seyrini göstermesi bakımından câlibi dikkattir.

İlk zâviye veya hangâhı da bunlardan Ebû Hâşim(150/767)'in Şam yakınlarında Remle'de kurduğu gelenek olarak kabûl edilmektedir.⁽¹⁶⁾ Ancak Mescid-i Nebevî'de doğduğunu izaha ça-lıştığımız Süfî geleneklerinin ve tasavvuf hareket-le-rinin II. hicrî asra gelene kadar, evlerde icrâ edildiği bilinmektedir.⁽¹⁷⁾

İslâm Aleminde Tekke ve Zâviyelerin İlk Örneklerinden Bazıları ve Kaynakları:

Süfî hareketlerin ilk safhalarından birini, bir

grup talebe veya müridin, bir mürebbî hoca etra-fında toplanıp eğitim halkası meydana getirmesi teşkil etmekte idi. Bunun tahakkuk etmesi için, hûsusen tertiplenmiş bir mekâna ihtiyaç olmadı-ğından daha ziyâde "evler"den istifade edilmekte idi.

Şahıslarla kâim böyle teşekkülleri "Zâviye" diye isimlendirmek kâbildir. O halde, en azından bu ilk devir zâviyeleri bir mürebbî şeyhin eğitim merkezi karşımıza çıktığından, yaşanan hayatın yerleşik olmadığından, hattâ, günü birlik olmak-tan öte gidemediğini, ancak sohbet kardeşlik ve arkadaşlık etrafında⁽¹⁸⁾ toplandığına işâret edebiliriz.

Zâten daha zühd ve takvâ safhasında bulunan süfî hareketlerin, bu küçük merkezlerinin her türlü devlet desteğinden mahrum olacağı şüp-hesizdir.

Bu türlü mürebbî arayışları ve irşat faaliyet-le-ri, süfî hareketlere seyyâliyet getirmiş, dolay-sı ile gezginci tâlipiler ortaya çıkmıştı. Bu safhada bir takım atâ sahiplerinin, hattâ devletin elinin süfî hareketler üzerine eğildiği müşâhede edilmek-te; böylece değişik bölgelerde, değişik isimlerle anılan süfî merkezleri teşekkül etmiş olmakta idi. Arapların kesif bulunduğu yerlerde ribatlarla, Horasan bölgesinde bir nevi yurt ve dinlenme evi mahiyetindeki Hangâhlarla irtibatlı veya zâviye ve halvet şeklinde görülen⁽¹⁹⁾ bu ilk teşekküller mânâ itibariyle sonradan gelişecek, tekkenin nü-vesini teşkil etmekte idiler.

Bunlardan belli başlıları "İran körfezinde (Abadan adasında) Abdul-Vahid ibn Zaid (Ö 177/793) tarafından kurulan ribat ile Kuzey Afrika ve Bizans hudutlarındaki Ribatlar; Şam'da 150/767 ve Remle'de M. 800'den evvel kurulan süfî merkezleri ile aynı tarihlerde Horasan'da kuru-lan merkezlerdir. H. 200 civarında ise İskenderi-ye'de Süfiyye ismi ile anılan bir teşkilât görülmektedir."⁽²⁰⁾

(12) Hamîdullah, a.g.e.

(13) M. Zeki Pakalın. Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, Derviş Mad; S. Ateş, İşârf Tefsir Okulu, Ankara, 1974, H.S.

(14) Hasan Basri Hazretlerinin çocukluğu annesi dolay-sı ile Mescid-i Nebevî'de geçmiş; kendisi burada ya-sanan hayatı yakından müşâhede etmiş, hattâ yet-miş kadar Bedirli ve Ehlî Süffâ ile tanışmıştır. bkz. S. Ateş, İşârf, s. 4.

(15) Attar, Tezkire, I.c., s. 59; ayrıca bkz. A. Yaşar Ocak, Zâviyeler, Vakıflar Dergisi XII. Ankara 1978, s. 247-270.

(16) Nefahat-ül-Uns (Candoğan, Malak, terc. ed.), İst. 1971, s. 97; Yaşar Ocak, Zâviyeler, s. 247.

(17) Spencer Trimingham, Sufi Orders in Islam, London, 1973, s. 20; Y. Ocak, Zâviyeler, s. 247.

(18) Spencer Trimingham, a.g.e., s. 5, 20.

(19) Spencer Trimingham, a.g.e., s. 5.

(20) Aynı yerden.

Bu merkezlerden, gelenek olarak ilk zâviye diye kabul edilen ve Ebu Hâşim tarafından Remle'de kurulan Hangâh üzerinde durmak icab etmektedir. Nefahat-ül Üns'te Hangâh'ın kurulması ile alâkalı olarak anlatılan, sıhhat derecesi⁽²¹⁾ meçhul hikâyeye⁽²²⁾ nazaran, tekkelerin menşei ne Hristiyan ve Yahudi Manastırlarına bağlamak,⁽²³⁾ ne de sûfi hareketin temelinde yatan fikirle ters düştüğünü⁽²⁴⁾ söylemek kabildir.⁽²⁵⁾ Çünkü evvelce de izâh edildiği üzere sûfi hareketi, Mescid-i Nebvî içerisinde bizzat Hz. Peygamber'in yaşadığı külli, dinamik hayatın idrâkinden nemâlanmıştır.

Zamânın değiştirdiği müesseseler, onları değiştiren içtimâî şartların yapısı içinde aynen, ihyâ edilemeyeceğine göre, Hz. Ömer zamânında lağvedilen Suffâ'nın da yeni nizâm ve ölçülere göre, özünü bağlı bulunduğu kaynaktan alarak, yeni bir terkip hâlinde ortaya çıkmış olması çok tabiidir.

Kaldı ki, ilk sûfi merkezlerinin, tek bir bölgede değil, İslâmiyetin yayıldığı bütün sahalarda, hemen aynı yıllarda zuhûr etmesi, bunların tabii bir tekâmülün neticesi olarak ortaya çıktığını açıkça göstermektedir. Belki de Mescid-i Nêbevî'de mukîm Ehl-i Suffâ'nın Hz. Ömer zamanında dağıtılmasından sonradır ki, gezici sufflik teşvik görmüş ve ehli suffâ geleneği bütün bölgelere yayılarak, bu merkezlerin teessüsüne vesile olmuştur.

Nitekim dağıtılan suffâ ehlinin tecrübelerinin, bir zincirin halkaları gibi, bir kuşaktan öbürüne intikal etmek suretiyle, II. Hicrî asırdan itibaren ortaya çıkan ve kimi ribat, hangâh, kimi darü'ssülehâ hattâ revak, kimi de daha sonraları dergâh, tekke, âsitâne olarak isimlendirilen müesseseler, fonksiyon bütünlüklerini Mescid-i Nebvî mirasından almış olmalıdırlar. Hakikaten de bir mânâda Hz. Peygamber'in müesseseleşmiş yaşayışı demek olan dergâh en azından, işleyişindeki tasavvur itibarı ile Mescid-i Nebvî bütünlüğünü arz etmektedir.

Bir taraftan "Zâviyeler'de sonradan bazı ekollere dönecek eğitim metodları gelişirken, bilhassa Horasan Bölgesindeki Hangâhlara da devlet elinin uzandığını görmüş bulunmaktayız. Bu devirde Ribatlar müstahkem mevki olmuş karakterlerini, ve bâzı hâllerde, her zaman sûfi olması gerekmeyen mürebbî hocalara da tahsis edilebilmekte, kat'i mâhiyeti bulunmayan⁽²⁶⁾ müesseseler halinde devam etmekte idiler. Sûfi hareketinin her safhasında, bütün İslâm Asya'sında Makdis'nin züht ehli dediği ve sûfilerle hiç de hoş olmayan mücahid Karramîler tarafından tesis edilen Hangâhlar da mevcuttur.⁽²⁷⁾

Zâviyelerde, üstadlar tarafından geliştirilen eğitimin, halifeleri tarafından da ihdas edilmiş metod üzere şuurlu olarak sürdürüleceği şüphesizdi. Böylece zâviye ve hangâhlarda manevî tevârüs, teşkilâtlanma ihtiyacını doğururken, yapılar da sûfi yurtları olmaktan mukaddes yerler olma istikametinde değişiklikler göstermeye başlamıştır.

(21) Hicrî 881 yılında Moîla Câmî'nin eldeki maizemeye göre, yazdığı kitapta geçen hikâyenin sıhhatinden hemen hemen bütün araştırmacılar şüphelidir. Bkz. (Spencer Trimingham, Sûfi Orders, s. 5, 4. not; A. Yaşar Ocak, Zâviyeler, V.D. XII, s. 247; A. Işık Doğan, Tarikat Yapıları, İ.T.Ü. 1977, s. 17-19).

(22) "Anın sebebi ol idi ki Mir-i Tersa bir gün şikâre gitmiş idi ve yolda gördü ki bu taifeden iki kimse birbirleri ile buluşdılar ve elleriyle birbirini tutub koşuşdılar ve hemin orada yine oturdılar ve taamdan neler var ise ortaya koyub yidiler. Bادهو vldalaşub gıtdiler. Emîr-i Tersa'ya onların birbirleriyle muamele ve ülfetleri hoş geldi. Anlardan birini çıkırdı ve sordı ki "Oî mürarakat ettiğün kim idi?" Ayıtdı "Bilmezem ve yine sordı ki "Mülâkatınıza sebep ne idi?" Ayıtdı "Nesme değüldür." ve ayıtdı "Oî kimse ne yirgendür bilür misin?" Ayıtdı "Bilmezem" Pes ol emîr ayıtdı "Bırbırünüz ile ülfete sebep ne idi?" Ayıtdı "Bu bizim tarfimizdir" Emîr ayıtdı "Hiç sizün bir mekânınız var mıdır ki anda cem' olasız?" Ayıtdı "Yoktur" Emîr ayıtdı "İmdi ben sizün için bir yer edeyim ki siz anda olasız" Pes varub Remle'de bir hankâh düzdü. İbn Ahmed Câmî, Nefahat-ül Üns Min Hadarat'ı'l-Kuds (Lâmi Çelebi, Terc. ed., İstanbul, 1289, s. 86). (K. Candoğan, S. Malak (terc. ed.), İstanbul, 1971, s. 97).

(23) A. Yaşar Ocak, Zâviyeler hakkında neşrettiği muassal ve oldukça itinalı derlenmiş makalesinde (Zâviyeler, V.D. XII, Ankara, 1978, s. 247-269) "...Söz konusu zâviyenin Şam dolayları gibi, eski devirlerden beri Hristiyanlığın ve Yahudi mistiklerinin manastırlarının yaygın bulunduğu bir bölgede kurulmuş olması, bir bakıma dikkat çekicidir. Bu itibarla, o zamana kadar mevcut olmayan veya olmadığı rivayet edilen bu müessesenin tamamıyla olmasa bile, bazı yönlerde bu manastırlardan etkilendiği aklı gelebilir. Nitekim Nefahat-ül Üns'deki hikâyeye bu noktayı düşündürecek niteliktedir" demektedir.

(24) Ahmet Işık Doğan ise, "Anlatılan bu olayda, bu kuruluşun daha ilk örnekleriyle, varoluş ilkelerine ters düşercesine kurumsallaşmaya başladığı kendini göstermektedir. Zira İslâmiyetin başlangıcından Hicrî II. Yüzyıla kadar geçirdiği evrim içinde oluşan koşullar ve bu koşulların bu kültür ve inanca mensup kişilerde oluşturduğu gereksinimler sonucu ortaya çıkan tarikatlar, var olma nedenlerinin özü icabı, dış dünyasal, toplumsal öğelere bir tepki göstermek durumundadırlar. Tarikat tanımının ortaya koyduğu gibi, bu Yol'da maddesel, zâhirî değerlerden vazgeçmek, batinî, gerçek inançlara yönelmek söz konusudur. Dolayısıyla bir tarikatın bünyesinde toplumsal öğelerin varlığı, bu kurumun varolma nedenine ters düşer" demektedir. (A. Işık Doğan, a.g.e., s. 18-19).

(25) İlk misaller arasında kaydettiğimiz, Remle civarında gelenek olarak ilk zâviye diye bilinen eserin kuruluş rivayetinin yanında, ihtiva ettiği gayri müslim emir motifli de, İslâmiyetin derûnî mânâlarına vâkıf bir müesseseye ait ilk binanın tesisinde bir ayrılık teşkil ettiğinden, bazı sorular sormak lüzumu kendiliğinden hasıl olmaktadır.

Kaynaklara geçebilen bu ilk zâviye plânı itibarı ile nasıl olmalı idi? Suffâdan itibaren sûfilerin toplandıkları evlerin plânları, ilk zâviyenin plânına ne derece tesir etmiş; evlerde yapılan müşterek sohbet ve ibâdetlerin müesseseleşmekte olan adâb ve erkânı mimârî şemaya aksettirilebilmiş mi idi? Diğer taraftan, baştan beri lâzıma çalıştırmış ve suffânın

Sûfî hareketini bir hoca tarafından bir nevi dinî tedrisat şeklinde yürütüldüğü ve daha tarikatlar şekline girmediği bu noktada, terminolojide de karışıklıklar olduğu görülmektedir. Bu husus göz önünde bulundurulursa, Medrese-Tekke ayırımı yapılamayacağı gibi, mevzûumuzu teşkil eden müesseseler için zaman zaman ve değişik yerlerde zâviye Ribat, Hângâh, medrese seyrek olarak da Savmâa, Düveyre ve Buk'a tabir⁽²⁸⁾ ediliyordu. Müteradif olan bu kelimelerin bölgelere göre bir veya birkaçının kullanıldığı ve bu hâlin medreselerin ve tarikatların teşkilâtlanma ve müesseseleşmeğe başladıkları XII. asra kadar devam ettiği görülmektedir.

Nitekim, benzer bir teşkilâtlanma seyri takib eden bu iki müessese için İbn Cübeyr, Suriye ve Mısır bölgelerinde bazı zaviyeler medrese tabir edildiğini,⁽²⁹⁾ hangâh ve ribatın fark gözetilmeden kullanıldığını⁽³⁰⁾ kaydetmekte; İbn Batûta da, hangâh kelimesinin batıya geçmediğini kabul edip müesseseye umumiyetle zâviye ismini vermektedir.⁽³¹⁾ İbn Nuaymî'nin ise medrese, hangâh, ribat ve zâviye tabirlerini ayırdığı ve ayrı ayrı sayılar verdiği kaydedilmektedir.⁽³²⁾

Yine zikredilen kaynakların hemen hepsinde ribat ve hangâhların bir nevi misafirhane veya ikamet fonksiyonlu yapılar olduğu hususunda mutabakat görülmektedir.⁽³³⁾

İşte kat'i fonksiyon ayırımlarının bulunmadığı bu devrenin hemen akabinde, tasavvuf müessesine mekân teşkil etmiş bulunan binâlara -yine Mescid-i Nebevî geleneği ile Asya Menşeli geleneklerin birlikte müessir olduklarını zannettiğimiz türbe'nin girmesi ile, bu gibi yerlere, kudsiyet izafe edilir olduğunu da müşahade etmekteyiz.

Bâzı zâviyelerden bahseden İbn Dıkmak, "Bunların çoğu pek küçük olup, şehrin dışında bulunmakta idi. Bunlar ekseriya dindar münzevîlerin meskeni olup, sonradan türbe hâline sokulmuştur. Ekserisi VI. asırdan kalmadır."⁽³⁴⁾ demekle, Zâviye tabiri hakkında kabul edebileceğimiz bir târifi de ortaya koymaktadır. Hemen aynı devirlerde türbe geleneğinin hangâhlara da girdiğini görüyoruz.⁽³⁵⁾

Böylece, hayatlarında, kendi inzivagâhlarında ekolleşmeye başlayan şahısların mânevî nüfuzlarını temsil eden türbeler vasıtası ile, bu halvetgâhların etrafında teşekkül eden zâviyelerde de bir büyüme bahis mevzuu olmaktadır.

İnzivagâh veya evlerden teşekkül eden bu zâviyelerin bir kısmının Dâr namı ile anıldığı da vâkidir. Nitekim, Kahire'de 569 yılında Salâhaddin (Eyyubî) tarafından kurulan hangâh veya zâviyeye önceleri Dar Said al Fu'adâ denildiği⁽³⁶⁾ bilinmektedir.

Arap ülkelerinde deyr denilen manastırlara benzemelerinden dolayı, ilk devir zâviyelerine de Düveyre, bâzân da savmaa isimlerinin verildiği, hattâ yine Salâhaddin Eyyubî'nin Mısır'da yaptırdığı büyük zâviye için Düveyret'üs Sûfiyye isminin kullanıldığı bilinmektedir.⁽³⁷⁾

Sûfî hareketin, tarikat müessisi pîrler vasıtası ile değişik meşrepler veya yollar şeklinde ekolleşmeğe gittiği devre terminolojisinde iki ayrı tabirle karşılaşırız ki, bunlardan birisi Revak, diğeri ise Buk'a'dır.

Ahmed er Rifâî (Ö 578/1182)'nin Basra'da Vâsit yakınlarındaki türbesi etrafında binlerce sâfinin oturduğu merkeze İbn Batûta Rivak tabir etmektedir.⁽³⁸⁾

Buk'a tabirine ise bilhassa Kazerûni tarikatı

ehemmiyetli bir yer işgal ettiğini gördüğümüz Mescid-i Nebevî'nin, ilk zâviyelerin plân-fonksiyon tertibinde müessiriyeti ne idi? Yoksa ilk zâviye, Nefahat-ül'Üns'deki rivâyetin ilk nazarda, pek çok kimseye haklı olarak düşündürülebileceği gibi, tamamıyla olmasa bile bâzı bakımlardan Şam dolaylarındaki Yahudî ve Hristiyan manastırlarının tesiri altında mı idi?

Halbûki Suffâ'da Hz. Peygamber'in kendilerine yakınlık ihtiyakı içerisinde bulunanlara tedrisleri ile başlayan; zühd ve takvâ safhalarını aşarak tasavvufî inkılap eden mektep hiçbir inkıza uğramadan devamlılık arz etmektedir.

İslâmî her nefeste yaşanan bir hayat telâkki eden ve ibtidâsından beri hayat tarzını Mescid-i Nebevî içerisinde Hz. Peygamber'in yaşayışında an be an takb ve müşahade eden bu mektep, vücuda getireceği binâyı müşahade ettiği bu unsurlar bütünlüğü üstüne kurmayacak mı idi?

Bütün fonksiyonları ile Hz. Peygamber'in hayatını temsil eden bir külliye olduğunu evvelce ifade ettiğimiz Mescid-i Nebevî'yi en azından fonksiyon münasebetleri olarak kendisine örnek almayacak mı idi?

Müşterek terbiyenin, müşterek görgünün, müşterek felsefenin pişirilip katarıldığı bir dergâha acaba bir gayrimüslim emir tarafından can verilebilir mi idi?

(26) Spencer Trimingham, a.g.e., s. 20.

(27) J. Pedersen - S. Eyice, İ.A. Mescid Mad. Hangâh ve tekkeler bölümü; a.g.e., s. 6.

(28) İ.A. Mescid Mad.; A. Yaşar Ocak, a.g.e., s. 248-249.

(29) İbn Cübeyr, Rihle, (De Goeje nşr.), Leiden 1907'den naklen, aynı yerde; İ.A. Mescid Mad.

(30) İ.A. Mescid Mad.

(31) İbn Batûta, Tuhtetün-Nuzzar fi garaib l'i-Emsâr l'-dan naklen aynı yerde

(32) Aynı Yerde

(33) Bu yapıların gerçek hüviyetleri ve geçirdiği safhalar üzerinde ileride durulacaktır.

(34) Pedersen-Eyice, İ.A. Mescid Mad.

(35) Spencer Trimingham, Sufi Orders, s. 21

(36) Makrizî'den naklen, İ.A. Mescid Mad.

(37) Corci Zeydan, Medeniyet-i İslâmiye Tarihi (Zekî M. Terc. ed.) I.C., 1st. 1329, s. 239; A.Y. Ocak, Zâviyeler, s. 249, İ.A. Mescid Mad.

(38) İbn Batûta'dan naklen, İ.A. Mescid Mad.; Mustafa Tahralı, Ahmad al Rifâî (512/578-1118/1182), Saviê, Son Deuvre et sa Tariqa, Doktora tezi, daktilo nüsha, Sorbonne, Paris 1973, s. 154.

ile alâkalı terminolojide rastlamaktayız. Nitekim Fuad Köprülü "Abû İshak Kazerûnî (Ö 426/1034) tarafından kurulan Kazerûnîye tarikatının, daha şeyhin hayatında tesis edilmiş altmış beş ribâtı vardı, ilk kaynaklarda bu tekke-ler hakkında ekseriyetle ribat, bâzan hanekâh — nadiren de buk'a— ıstılahı kullanılmaktadır" demektedir.

Çok çeşitli isimler altında, tâli farklarla, sûfilerle alâkalı aynı müesseseye mekân vermiş bulunan, binâlara, geniş İslâm âlemi içerisinde kısaca bir nazar atfedecek olursak, karşımıza, tarih içerisinde birbiri üzerine, birbiri yanına eklenmiş âdeta çok sıkı bir doku çıkmaktadır.

Evvelce de ifade edildiği üzere, bilhassa Mağrip ve Kuzey Afrika'da ribatlar şeklinde başlayıp, zâviyelere dönmüştür. Ribatların en eskilerinden biri 150/767'de Abbâdân'da Abd ül Vahid b. Zeyd'in müridleri tarafından kurulmuş ribattır. Bu bölgede müstahkem mevki mahiyetindeki ilk ribatlar arasında Abbâsi valisi Hartama'nın kurduğu Manastır ribatı (179/795) ve ağlebilerin kurdukları Sus ribatı (206/821) sanat tarihçileri arasında çok meşhurdur. Fakat mâhiyet değiştirerek, bir velinin türbesini de içine almak sureti ile zâviye hâlinde görülen ilk örneklerden biri de Cezâyir'de Tlemsen şehrinde, Ebû Medyen (Ö. 595/1197) isimli bir sûfinin türbesi etrafındaki Ribat'ül-Ubbad diye bilinen binâlar topluluğudur.

Hulefâ-i Raşîdîn devrinde, İslâm âlemine katılmış olan Mısır ve Ortadoğu'da durum bir miktar değişiklikler arzietmekte, ribat ve hangâhlar, hudut bölgelerinde bulunanlardan farklı olarak, iskân ve kolonizasyon faaliyetleri ile alâkalı olmaktan ziyâde sûfî hareketlere bağlı kalmaktadır. Nitekim Mekke'de, en eskileri H. 400 yılından önceye ait 50 ribatın bulunması ve bunlardan bir kısmının kadınlara ait olup, bir kısmının da misafirhâne gibi kullanılması,⁽³⁹⁾ bu değişikliği göstermektedir.

Horasan ve Maverâünnehir'deki misâlleri Türkler ve Anadolu zâviyeleri ile alâkalı olduklarından dolayı, gelecek kısımlarda ele almağı doğru bulduğumuz için, burada, bu bölgede Mısır ve Suriye'den birkaç örnek vermekle⁽⁴⁰⁾ iktifa edip, fonksiyon münasebetleri ve bunun menşei meselesine girmek yerinde olacaktır.

Mısır'da ilk tesis edilen zâviyelerden biri olarak Dar-Said el Su'eda (561)'dan evvelce bahsetmiştik. Buradaki merkezî hangâh'a —ki başında bir nevi üstün makam sahibi "Şeyh'uş-Şüyuh" bulunmakta idi— da Düveyret'üs-Sufiyye ismi verilmekte idi. Mısır'daki 706/1306-7 tarihli Baybars Hangâh'ında 400, Siryâküs Hangâh'ın

da ise 100 sûfinin oturduğu, Sultan Kalavun'un zâviyesinin ihtişamı; Ezher camii yanında da Ak Buğa Hângâh'ının bulunduğu da tarihî kaynaklarda zikredilmektedir.⁽⁴¹⁾

Yine aynı kaynaklar Lübnan'da İbrahim Edhem (783-?)'in türbesinin bulunduğu zâviyeyi; Şam dolaylarında Nureddin Zengi zâviyesini ve Hangâh-ı Sümeysatiye ile Hangâh-ı Hâmîye'yi; Nasır Li Dinillah tarafından kurulan ribatları ve hattâ Abaka Han'ın valisi olarak Bağdat'a tayin edilen tarihçi Cüveynî'nin yaptırdığı ribatları sayarlar.

Görüldüğü üzere daha ilk devir tekke ve zâviyelerinden biri gerek terminoloji, gerekse fonksiyon bakımından çeşitli karışıklıklar ortaya çıkmaktadır. Bunun asıl sebebi müesseseye bir bütün olarak değil de, zamana ve şahıslara göre ağırlık kazanan fonksiyonlarına bakılarak hükmedilmesinden ileri gelmektedir. Bu husus son zamanlara kadar da devam etmiştir.

"19. Asır ortalarında bir Fransız yazarın verdiği, Cezâyir'deki zâviyelere ait malûmat büyük bir tekkenin durumunu belirtmek bakımından hayli mühimdir. Yazar Cezâyir'deki bu tekkelere benzer, hiçbir müessesenin Avrupa memleketlerinde olmadığını söyledikten sonra şöyle der: Tekke müesseseyi inşâ eden şahsın ve ahfadının Türbe ve Mezarlığı olarak kullanılmamaktadır. Buraya, o müesseseye bağlı mürid ve şahıslar belli zamanlarda ziyâret için gelirler. Müslümanların ibadetlerini müstereken yapmak için kullandıkları bir Cami'dir. Okuma, yazma, aritmetik, coğrafya gibi ilimlerin öğretildiği bir mekteptir.

Alimlerin zaman zaman toplanıp, tarih, hukuk veya ilâhiyat ilimleriyle ilgili bir meseleyi görüşüp münakaşa ettikleri, kararlar aldıkları bir yerdir. Kanunun takip ettiği bir mazlumun veya düşmanın kovaladığı bir şahsın barınma imkânı bulduğu, dokunulmazlığı olan sağlam bir melce'dir. Seyyahların, Hacıların konakladıkları bir han'dır. Hastaların, sakatların ve çaresizlerin başvurdukları bir dârülâceze ve hastanedir. Fukaranın yiyecek içecek ve giyecek bulduğu bir imârathanedir. Haber alınıp, haber ulaştırılan bir haber merkezidir. Zamanın tarihini yazan âlimlerin gelip gittiği, âlimlerin eserlerini bıraktıkları bir kütüphanedir" der ve şunları ilâve eder: "Bu zâviyeler, vakıflardan gelen pek

(39) İ.A. Mesçid Mad.

(40) Orta Doğu'daki ilk zâviyeler İbn Batûta (Tuhfetün-Nazar) İbn Cubeyr, (Rihle), Makrizî, (El-Hitât)'ta teferruatlı şekilde anlatılmakta; bunların geniş bir nüshası ise A. Yaşar Ocak (Zâviyeler) tarafından verilmektedir.

(41) İ.A. Mesçid Mad.

çok mal ve mülke sahiptirler. Ayrıca sadaka, hediye ve teberrularla beslenmektedir. Her tekke pek çok hizmetkâr olup, tekkeye gelip giden ziya-retçi, derviş, seyyah, âlim, talebe, hasta ve fukaraya hizmet etmekte ve tekkenin ve ona bağlı evkâfın işleriyle meşgul olmaktadır. Buna Cezâyir'in adetâ tekkelerden meydana gelmiş veya tekke merkez olmak üzere, bir nevi kazâlar halinde içtimâî-coğrafi kısımlara ayrıldığını söyler ve madem ki bu tekkeler adeta bir mektep gibi faaliyet göstermektedir. O halde bu müesseselerin hamle ve faaliyetlerini "Akademik" bir hamle ve gelişmeye tekabül eder, diyerek müşahedelerini bir hükme bağlar⁽⁴²⁾.

Fonksiyonda görülen bu tenevvü, sanki tasavvuf felsefesinin kesretle vahdet, vahdetle kesreti müşahade etmesi ve halka hizmetin, Hakka hizmet olacağı idrakinin bir tezahürüdür. Kaynağı hiç şüphesiz Hz. Peygamberin hayat tarzındaki külli idrâk; ilk tatbikat zemini de Mescid-i Nebevî'dir.

Gayri şüurî de olsa bahis mevzuu, gelenekler sûfi hareketler içerisinde o derece devamlılık sağlamıştır ki; Mescid-i Nebevî'yi teşkil eden hemen bütün unsurlar, dergâhlarda, bâzân mânâ bâzân da remiz olarak vücut bulmuştur.

Dergâh avlusu umumîden husûsiye doğru peşpeşe sıralanarak, bir taraftan belli bir nizâm içerisinde halkla teması ve iç işleyişi hazırlamakta; bir taraftan da "cennet bahçelerinden bir bahçe" olmağa benzer mânevî bir hüviyet kazanmaktadır. Gerek Hacı Bektaş, gerekse Mevlâna dergâhlarındaki keyfiyet bu husûsu teyid eder mahiyettedir.

Hz. Peygamber'in evi, evvelce bahsedilmiş olduğu darül-Ümerâ'ya tebdil olunduğu gibi, dergâhlarda, şeyh evi odası veya makâmı olmakla belki de, aynı derûni manâyı gelenek olarak tevarüs ettirmiştir. Suffâ derviş hücreleri ile can bulurken tedris ve ibadet için bâzı hallerde eyvan, bâzı hallerde semâhane gelişmiştir. Adı semâhane olsun, meydan olsun, mescid olsun, dergâhlar içerisinde mevcut bulunan bir kısım derûnî ibâdete mekân teşkil ederken, Hz. Peygamberin mescidini temsil etmekte idi. Ayrıca, itikâf mahalli kulübeler, çilehâneler; avludaki kuyu şadırvana; günlük işlerin yapıldığı mahal matbaha dönerken, Mescid-i Nebevî'nin ev-mescid olarak bütünlüğünün dergâhlara intikal ettiği hemen farkedilmektedir.

O halde şu kânaâtı ifade edebiliriz ki: Nasıl zulla, mescid ve camîyi meydana getirirken, zaman ve şartlara göre, sanat geleneklerine tâbi olarak, bir tekâmül gösteriyorsa, Mescid-i Nebevî'deki parçalardan teşekkül etmiş bütünlük, yâni mimârîyi meydana getiren fonksiyon, münasebetlerindeki küllî idrâk de coğrafi, tabii ve tarihî şartlarla san'at

temayüllerine tâbi olarak geçirdiği istihalelerle müesseseleşmiş ve bu gelenek tekke yapılarına intikal etmiştir.

O halde, ele alacağımız, Anadolu Tekke ve zâviye mimârîsinin de bir unsuru olan fonksiyonun, en azından gelenek veya imaj olarak, menşei Mescid-i Nebevî'de aramak icab etmektedir. Fakat mimârî bu kadarla izah edilemeyeceğine göre, bu imajın Türklerin eski yapı gelenekleri ile alâkasının ne şekilde kurulduğu; zaman ve şartlara göre Anadolu'ya nasıl intikal ve burada nasıl tezâhür ettiği meseleleri de ayrıca ele alınmalıdır.

Anadolu'daki sûfîlerin toplandığı yerler ve tarikat binalarının en eskisi incelendiği takdirde, Türklerin tekke ve zâviyelerinde de aynı ev-mescit-merkez motifinin bulunduğu görülmektedir ki, bunun da "12000 Ashab-ı Suffası" bulunduğu Ahmed Yesevî dergâhındaki suffâ geleneği ile alâkası olması gerektir. Yalnız burada değişen husûs, plânın D â r olma vasfının ortadan kalkıp, dört eyvanlı Orta Asya Türk şemasının kullanılmasıdır.

İslâmdan Önceki Türk Mimârîsinin Tekke ve Zâviyelere Tesirleri.

Sûfî geleneği içinde anlatmaya çalıştığımız, Mescid-i Nebevî, yâni, mescit-ev unsuru ile Orta Asya tipi ev şeması telif edilebileceği gibi, Türklerin İslâmiyeti kabullerinden evvel kurdukları, bâzı dinî-içtimâî müesseselerin ve bunlara mekân teşkil etmiş bulunan binâlarının da yine aynı sûfî hareketlere hizmet edecek karakterde olması nazarı dikkate alınırsa, Anadolu'daki tekke ve zâviyelerin bilhassa ilk örneklerinde karşılaşılan merkezî kubbeli plân tipinin izâhında muteber bir yol bulunmuş olur kanaatindeyiz.

Hakikaten Konya'daki Sahip Atâ Hangâhı olsun, Tokat'da Gök Medrese yanındaki Dânişmentli zâviyesi olduğunu tahmin ettiğimiz yapı olsun, merkezî bir kubbe ile örtülü avlu etrafında tertiplenmiş dört eyvanlı plân şemasına göre kurulmuş pek çok Orta Asya binâsı ile yakın bir benzerlik arz etmektedir.

İlk devir sûfî hareketleri hakkındaki tetkikler, mevzûumuz bakımından, hemen her cihetten olduğu kadar, bu husûsun vuzûha kavuşturulmasında da ehemmiyet arz etmektedir. Böylece tekkelerin mimârî bakımdan bir koldan da medreselerde olduğu gibi⁽⁴³⁾, menşe itibarıyla Orta Asya ev mimârîsine bağlanabileceği bir mesnet daha bulunmuş olacaktır.

(42) E de Nevev (Les Khavan, s. 16-18)'dan naklen Mustafa Tahralı'nın lütfettiği notlarından.

(43) Abdullah Kuran, Anadolu Medreseleri, Ankara, 1969.

Yapılan son araştırmalara göre, Horasan ve İran bölgelerinde "süfî organizasyonların ilk safhası bir grup talebe ve müridin, bir hoca etrafında halka teşkil etmesi idi. Horasan'da böyle grupların toplandıkları yer Hangâh denen merkezlerdi. Bu, gâye uğruna husûsen tasarlanmış bir binâ değil, basitçe, şeyh ve dervişleri barındıracak şekle tahvil edilmiş herhangi bir meskendi. Böyle bir merkez, binâdan ziyade halkayı teşkil eden şahıslara bağlı idi. Yine de kullanılan binâlarda toplantı (cemaat veya cemaat-hane) ve ibadet (musalla) için odalar yanlara alınmıştı. Ekseriya halkalar bir sene veya daha uzun müddet devam ederdi"⁽⁴⁴⁾.

Bu mâlûmatta, gâye mimâriyi çözmek ol-mamakla birlikte verilen târifler mevzûa bir hayli aydınlık getirmektedir. Sarahaten belirtildiği üzere, ilk hangâhlar için bahis mevzuu olan şema, odaların yanlara alındığı, merkezî hattâ kubbeli bir plân şemasıdır.

Merkezi Plân Tasavvuru:

Gerek Orta Asya evlerinde, gerekse külliyele-rinde görülen bu merkezî plân tasavvuru, en eski çağlardan beri Türkler tarafından bilinen, hattâ kudsîyet atfolunan bir husustur.

Türkler tarafından en eski devirlerden beri, dört esas ciheti merkeze bağlayan "dört belirt yol" haçvârî şema arzeden bir sembol olarak mukaddes addedilmekte; proto-Türk Chou'lardan (M.Ö. II bin) başlayarak proto-Peçenek'lerde ve budist'lerde şehir plânları dahil pek çok yapıda kullanılmakta idi⁽⁴⁵⁾.

Mandala, Türkçe adı M a n d a l şeması (Şek. 5.), "Ordu (hükümdar şehri) kurganının dört cihete Türkçe tabiri ile dört yingak'a nâzır, murabbâ plânı, Chou devrinde ve Buddhistlerde yer yüzüne atfedilen şeklin remzi idi... Chou tasavvurlarına göre, kosmik merkezî dağ, yâni hükümdar ordusunun mevkii, Uygur Türkçesinde Altun Kazkuk denen ve yeri değişmeyen Kutup Yıldızı ile mevsimlerin seyir boyunca Altun Kazkuk'un etrafından dönen Yitiken, yâni Büyük-Ay yıldız manzumesinin tam altında idi"⁽⁴⁶⁾.

Gerek Türklerdeki bu şehir plânlarının, gerek-se aynı şemayı kullanan külliyelerin mihverlerinin kesişme noktaları olan merkezlerinin, gök yüzü ile alâkasının kurulup kudsîyet kazanmasına mü-masıl bir tasavvur da islâmî gelenek içerisinde müşahade edilmektedir. Bâzı Hadis-i Şeriflere istinâden bilinmektedir ki "Kâbe (Beytullah) arş altındaki câmiin o derece hizasındadır ki, bu câmi-den atılacak bir taş, Kâbenin damına düşer"⁽⁴⁷⁾.

Yukarıdan da anlaşılacağı üzere Buddhist inançların tesiri altındaki Türklerin, ev, külliye, hattâ mâbed şemalarında kullandıkları tasavvurla-

rı, İslâmiyet ile telif etmemelerine hiçbir sebep bulunmamaktadır. Bilâkis, islâmî Beytullah inancı ile Türkler'deki mandal şemasının merkezini teşkil eden, kâinatın hükümdârı motifleri kolayca birbirine intibak ederek, ilk devir Türk tekke ve zâviye-leri diyebileceğimiz ribat, hangâh gibi külliyelerin ortaya çıkmasında rol oynadığı söylenebilir.

Külliyeler:

Türklerde bu türlü tasavvurlar üzerine dinî, si-vil, askerî maksatlarla kurulmuş külliyeler eski za-manlardan beri kullanılagelmisti. Kaldı ki Buyan külliyelerinde hem toyn (Buddhist rahibler), hem de rahib olmayan fakat dinî kültür arayan talebeler tahsil görmekte ve bu talebeler de mahava (inziva-ya çekilenler) ve brahmacarin (dünyevî hayatı irti-hab edenler) diye ikiye ayrılmakta idiler⁽⁴⁸⁾. Bu gelenekte de Mescid-i Nebevî'den intişar eden ve evvelce izah edilen, ilk devir süfî merkezleri arasın-da münasebetler kurulabilmektedir.

Haçvârî, merkezi plânlı şemadan teşekkül et-miş, ilk Orta Asya külliyesi ve ribatları da, islâmi-yetten evvelkiler gibi müstahkem duvarlar içinde idi. İç kısımda kubbeli Türk çadırından mülhem hücreler yer almakta idi. Bu hücrelerle inzivâya çekilmek arasındaki bağı islâmî süfî gelenekleri ile izah mümkün olmakta; hattâ "Hz. Muhammed'in inzivaya çekilip oruç tuttuğu çadıra Siyer kitap-larında K U B B E T U T - T Ü R K İ Y Y A H dendiği gibi, ribatlarda da hücrelere inzivaya çeki-lip oruç tutulan yer anlamına, savma'a denir-di"⁽⁴⁹⁾. Tekke binasını ifade etmekte kullanılan, bir terim olarak savma'a üzerinde daha evvel dur-muştuk.

Bu tip haçvârî plân ve merkezî kubbeye sahip şema, Orta Asya'da gerek göçebe kurganları, gerek stup ve navas gibi mezar yapıları, gerek ateşgede, gerek payan gibi yapılarda görülmekte; "X - XI. Yüzyıl Buddhist Uygur metinlerinde, dört cihete nâzır haçvârî plân, her ev (mabed, balık) için şart sayılmakta"⁽⁵⁰⁾ idi.

Bugünkü Kırgızistan'da bulunan Taş Ribat (Şek. 6.) ve Tirmiz'deki Kırk Kız (Şek. 7.) hemen aynı şema üzerine tertiplenmiş "han veya ordu gi-bi, kalabalık kimselerin oturmasına mahsus binâ-lar"⁽⁵¹⁾ olabilecekleri gibi, aynı zamanda, başlan-

(44) Spencer Tirrimingham, a.g.e., s. 166.

(45) Emel Esin, Muyanlık, Malazgirt Armağanı, Ankara, 1972.

(46) Emel Esin, a.g.e., s. 76.

(47) M. Hamidullah, Mülleseseler, s. 25.

(48) Emel Esin, Muyanlık, s. 79.

(49) Emel Esin, a.g.m., s. 91.

(50) Emel Esin, Türk Kubbesi, S.A.D. III, Ankara, 1971.

(51) Emel Esin, Muyanlık, s. 92.

gıçta mürebbî bir hocanın evi etrafında şekillenmeye başlayan sûfî merkezlerine misal teşkil edecek karakterde yapılar olarak da karşımıza çıkmaktadır.

Astane Baba ve İbn Zeyd gibi⁽⁵²⁾ (Şek. 8-9) türbe veya kabirler etrafında teşekkül eden külliye-ler, nazar-ı dikkate alındığı takdirde, tekkelerin tekâmülünde Orta Asya geleneklerinin tesiri, bir defa daha sarahatle görülecektir.

Aslında bu tip eski misalleri, ribattan tekâmül edecek han mâhiyetindeki yapıların değil de, tekke ve zâviyelerin menşei gibi kabul etmek daha uygun olacaktır kanaatindeyiz. Zirâ Buddhistlere ait olduğu ifade edilen bu külliyeler, âyende ve reven- deye hizmetten öte dini karakterli yapılar olup, mahiyet itibariyle tekke ve zâviyelerle benzerlik arz etmektedir⁽⁵³⁾.

Eski Türk külliyesi islâma adanırken, bir taraftan da aynı şemadan mülhem yeni islâmî külli- yeler yapılmakta, ribatlar, hanlar, muanlıklar (imâret), bihar (vidar = medrese) yanında h a r e m denen Ahmed Yesevî külliyesi gibi tekkeler de binâ ediliyordu⁽⁵⁴⁾.

Nitekim Arapların ribat ve hangâh teşkilât- ları Mâverâün-Nehr'e gelmezden evvel, Budist külliyesi birer dinî-içtimâî ve hayır⁽⁵⁵⁾ müesse- sesi olarak eskiden beri Türkler arasında hayati- yetini devam ettirmekte idi.

"Askerî Arap ribatının hangâh haline dönüş- mesi de aslında, Orta Asya'daki Türklerin durumu- na ters düşecek bir manzara arz etmez. Hân- gâh-Zâviye, bilindiği üzere dinî ve sosyal bir ma- hiyet taşır. Öte yandan hayır yapma zihniyeti de, bu bağlılığa sahiptir. Bu ise Budist Türklerin hayır yapma adetleri ve Budist manastırlarının dinî ve sosyal yönü ile paralellik arzeden bir durumdur...

Gerek Hânagâh (zâviye), gerekse kervansaray mahiyetli ribâtın, gelir getirmek için yapılmadığı, bunda dinî düşünceden hareketle, daha çok sos- yal amaçlı bir hayırdan bulunma zihniyetinin esas olduğu unutulmamalıdır"⁽⁵⁶⁾.

Hem plân şeması ve bu şemadaki mütâlâalar, hem de dinî-içtimâî telâkkileri bakımından, ilk devrin tekke mahiyetindeki binâlarına tesirini gördüğümüz, Türklerin eski külliyelerinden başka münferit yapıları da islâmî birlikte mahiyet değış- tirerek sûfîlerin ilk merkezlerine tesir eder olmuş- tur.

Hakikaten de Uygur şehri Toyuk'ta, Budist devre ait mezar yapısı olduğu kabul edilen binâ, İslâmîyetin Uygurlar arasında yayılması ile Eshab-ı Kehf türbesi olarak isimlendirilmiş, aralarında 1397 tarihli Ahmet Yesevî külliyesi de dahil olmak

üzere, tesir ettiği Karahanlı ve Selçuklu eserleriyle, bir taraftan Türk mimarî geleneğindeki devamlılığa bir misâl teşkil ederken, diğer taraftan da müesse- selerde görülen değışmelere örnek olmuştur.

Diğer taraftan "Orta Asya feodolizminin ica- bı, şato tipi yapıları"nın da müstahkem karakter- lerinden dolayı İslâmîyetle birlikte, evvelâ askerî ribata, sonradan da hangâh ve kervansaraya tahvil edilebileceği; hattâ İbn Hallikan'ın Mâverâün-Ne- hir'de bulunduğu bahsettiği "10000 ribat" sayısına ancak bu şekilde ulaşılabilirdi kanaati de hâkimdir⁽⁵⁷⁾.

Görülüyor ki, dinî mahiyetteki eski Türk Külli- yeleri, içtimâî telâkkiler ve dinî tasavvurlardan do- layı Türklerin islâmîyeti kabulleri ile birlikte tekke ve zâviyeleri plân şemalarına kadar tesir ederken, sivil mimârî örnekleri olan k ü l l i y e'lerde dolaylı olarak yine aynı yapı türleri üzerinde müessir ol- muşlardır.

Evler

Esas itibariyle sûfîlerin ilk devirlerde evlerde toplandıkları nazarı itibara alınacak olursa, şato tipinde müstahkem olsun veya olmasın, evlerin, birer sûfî merkezi gibi telâkki edilip, sonradan hangâha tahvil edilmiş olma ihtimali üzerinde de durmak icab etmektedir. O halde Anadolu'da menşeiye tekke ve zâviye mâhiyetindeki binâ- larda görülen şemaları bir taraftan da Orta Asya evlerinde aramalıyız.

(52) Rugacenkova, Türkistana, 287-88, s. 34-35.

(53) Bu hususta Mustafa Cezar'da "Yine Sayın Emel Esin aynı etüdünde, kervansaray ribâtının Budist külliye-lerden geldiği görüşünü savunmaktadır. Pek çok kaynağa başvurmak suretiyle kaleme aldığı bu araştırmasında, Budist Türkleri ait külliyelerin ki bunların dinî yapıları olduğu yazıda belirtil- mektedir Türklerin İslâmîyeti kabulleri üzerine İslâmî sekîe çevrildiğini, böylece İslâmîleşen Budist külliyelerin ribât hâline geldiğini kaydetmekte, bu ribâtların ise kervansaray olduğunu sonuç halinde izaha çalışmaktadır. Oysa yazarın gösterdiği tarihî deliller, İslâmîleşen Budist külliyelerin kervansaray değil de mescid ve özellikle zâviye mâhiyetindeki kurumlara dönüştüğüne işâret eder hâldedir" (Ana- doli Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 174-75) demektedir. Bu fikir bize de mâkul gelmektedir.

(54) Timurî devrinden kalma yeni şekli hakkında ma- lûmat sahibi olduğumuz bu külliye- nin Hakanlı devrine ait hâli (A. Mankovskaya, "İstoriya Arhi- tektura Arheologičeskie Nabludenniya po Restov- ratzii Kompleksa Hoca Ahmed Yesevî", İZV. AN. Kaz., Seriya İstori, Arh. i. etnogr. AA 1958) adlı yazısında anlatılmakla birlikte, maalesef görüleme- miştir.

(55) Budist Türklerin hayrat maksadı ile meydana getir- dikleri vakıflar bilinmektedir (Bkz. W. Ruben, Bu- dist Vakıflar Hakkında, Vakıflar Dergisi II. s. 173; İsmet Binark).

(56) M. Cezar, Şehir ve Mimarlık, s. 176-177.

(57) Mustafa Cezar (Anadolu Öncesi Türklerde Şehir ve Mimarlık, İstanbul, 1977, s. 77, s. 175-176). Şehir- ler haricinde kalmış, şato tipi bazı yapıların bir müddet için hangâh olarak kullanılmış olabilece- klerini, sonradan kervansaraya tahvil edildiklerini kaydetmektedir.

Nitekim, Galina Pugaçenkova tarafından neşredilen Orta Asya Evlerinde⁽⁵⁸⁾ bu plân şemaları görülmektedir. 6-7. asırdan kalan evlerin bâzıları, bir avluya eyvanla açılan kubbeli, odalı plân elemanını; bâzıları ise eyvanların açıldığı kubbe ile örtülü bir avluyu hâvidir.

Merv ve Tirmiz civarında yapılan kazılarda ortaya çıkan IX-XII. asra ait meskenlerin en bariz hususiyetleri, merkezî bir hacmin etrafında haçvârî olarak dört eyvan veya muadili unsurların yer almasıdır. Odalar köşelere yerleştirilmiştir.

Evlerin bu plânları, bir taraftan evvelce ifâde edilen, Türklerin kadim ve mukaddes mandal şeması geleneğini devam ettirirken, ileride, Anadolu'ya, hattâ Mısır'a kadar intikal edecek zâviyeler, medreseler, hamamlar ve meskenler dahil, çok sık görülen plan tipine menşe ve misâl teşkil etmiştir denilebilir.

İlk devir Osmanlı mimârîsinde görülen imâret tipi -zâviyeli câmi- Tabhaneli Câmi'lerle alâkalı geniş araştırmasında Semavî Eyice de "...Yapı şeklinin menşei olarak kâh medrese, kâh "kubbeli medrese", kâh ev, kâh "kapalı yunan haçı Bizans kiliseleri" ...nin gösterildiğini, ancak Bizans kiliseleri ile bu tip yapılar arasında zâhîrî bir benzerlikten başka, hiçbir ilgi kurulamayacağını kaydetmekte, prototiplerin menşeden doğrudan doğruya ilham aldıklarını belli eder yaradılıştaki olduklarını ifâde ederek, "Prototipleri şüphesiz İslâm öncesi Asya yapı sanatına kadar inen dört eyvanlı, (bâzı hallerde eyvan sayısı üç, hattâ iki olabilir) ortası avlulu binalar, Türkler ile Anadolu'ya gelmiş ve burada hızlı bir gelişme sonucunda yeni şekillerin doğmasına yol açmıştır"⁽⁵⁹⁾ demektedir. Bu bizim de benimsediğimiz görüştür.

Bahis mevzuu evlerden Kara Tepe'de ortaya çıkarılan 6-7. asra ait ev şemalarında⁽⁶⁰⁾ müşahade edilen kubbeli oda -eyvan- avlu münasebetleri, (Şek. 10) hemen bir asır sonraya tarihlenen Sulu Köşk (Şek. 11) ve Haram Köşk (Şek. 12) ve diğerleri gibi (Şek. 13) yapılarıdaki⁽⁶¹⁾ kubbe-eyvan münasebetleri ile birleştirilirse, Anadolu'daki zâviye-kapalı medrese⁽⁶²⁾ plânlarının primitif örneklerinin hazırlanış safhaları ortaya çıkacaktır.

Haram Köşk denilen yapı ile Çorum'un Alaca kazasındaki Hüseyin Gazi Tekkesi diye bilinen binâdaki bindirmeli, çapraz tuğla sıraları tarzında yapılmış ve ince birer koridoru örtmekte kullanılan tonoz elemanı, mukayese edildiği takdirde, Anadolu'ya intikalin sadece plânda değil, tâli unsurlarda da vâkî olduğu söylenebilir (Şek. 14).

Anadolu'da tekke mâhiyetindeki binaların ilk örneklerinde gördüğümüz merkezî kubbeyle açılan bir ilâ dört eyvanlı, odaların kenar ve köşe-

lere alındığı şemanın ortaya çıkışında Merv ve Tirmiz bölgelerindeki ev plânlarının ehemmiyeti büyüktür.

Merv'deki bir ev, merkezî kubbeli hacmin etrafına, bir kısmı merkeze açılmayan odaların yerleşmesi sureti ile şekillenen şemasıyla⁽⁶³⁾ (Şek. 15), bilhassa, Niksar Yağbasan Buk'asını hatırlatırken; yine aynı bölgedeki bir başka ev de, merkeze açılan dört eyvanı ile⁽⁶⁴⁾ (Şek. 16) Tokat Gök Medrese yanında ortaya çıkarılan⁽⁶⁵⁾ Danişmentli devrine ait olduğu tahmin edilen prototip zâviye plânı ile yakın bir benzerlik arz etmektedir.

Sultan Kale'deki yapının üst kat plânı,⁽⁶⁶⁾ kapalı medreselerde olduğu kadar, mevzuumuz bakımından da ehemmiyetlidir. Zira sekizgen üzerine oturtulmuş merkezî hacim, kenarlarda eyvanlara; köşelerde hücrelere bağlanmakla, hattâ aralarda mâhiyeti bugün için meçhul bir takım koridor hacimleri ile (Şek. 17-18), Konya Sahib Atâ hangâhının bir prototipi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sûfilerce benimsenen 'Peygamber'in Evi' motifli veya geleneğinin, Ehl-i Suffâ'nın Mescid-i Nebevî'deki hayat tarzını yakinen müşahade etmesinden doğmuş olabileceği nazariyesi üzerinde evvelce durulmuştu. Dâr, yâni avlulu Medine evi şeklindeki Mescid-i Nebevî'deki ev, mescid, suffâ, İdare Merkezi gibi fonksiyonların birbiriyle münasebetinin kesretindeki bütünlük; bir başka tâbirle, Peygamber Evi vasfının sonraları, ilk sûfilerce evlerin birer sûfi merkezi olarak kullanılışı sureti ile de devam ettiği müşahade edilmektedir. Ev geleneğinin şekillenen bu mânânın, gezici dervişler vasıtası ile Horasan ve Mâverâünnehr'e taşı-

(58) G.A. Pugaçenkova, Puti Razvitiya Arkhitekturi Yuznogo Türkmenistana Porî Rabovladieniya i Feodalizma, Moskova 1958, s. 137-141, 154, 156, 158, 209, 213. Plânların bazıları da Doğan Kuban (Kaynak ve Sorunlar, 1956, Şek. 6-7); Abdullah Kuran (Medreseler, s. 9) ve M. Cezar (Şehir ve Mimârik, s. 216-19) tarafından neşredilmiştir.

(59) Semavî Eyice, İlk Osmanlı Devrinin Dinî-İctimâî Bir Müessesesi, Zâviyeler ve Zâviyeli Câmiler, İ.Ü. İktisat Fak. Mecmuası, c. 21, s. 1-4, İstanbul, 1963, s. 14-15.

(60) Pugaçenkova, Türkmenistan, s. 141.

(61) Pugaçenkova, a.g.e., s. 149-161.

(62) Doğan Kuban, Sulu Köşk plânını sadece kapalı medreselerin primitif bir örneği olarak göstermektedir (Kaynak ve Sorunlar, s. 48).

(63) Pugaçenkova, a.g.e., s. 206; Kuban, a.g.e., s. 48.

(64) Pugaçenkova, a.g.e., s. 207; Cezar, a.g.e., s. 216.

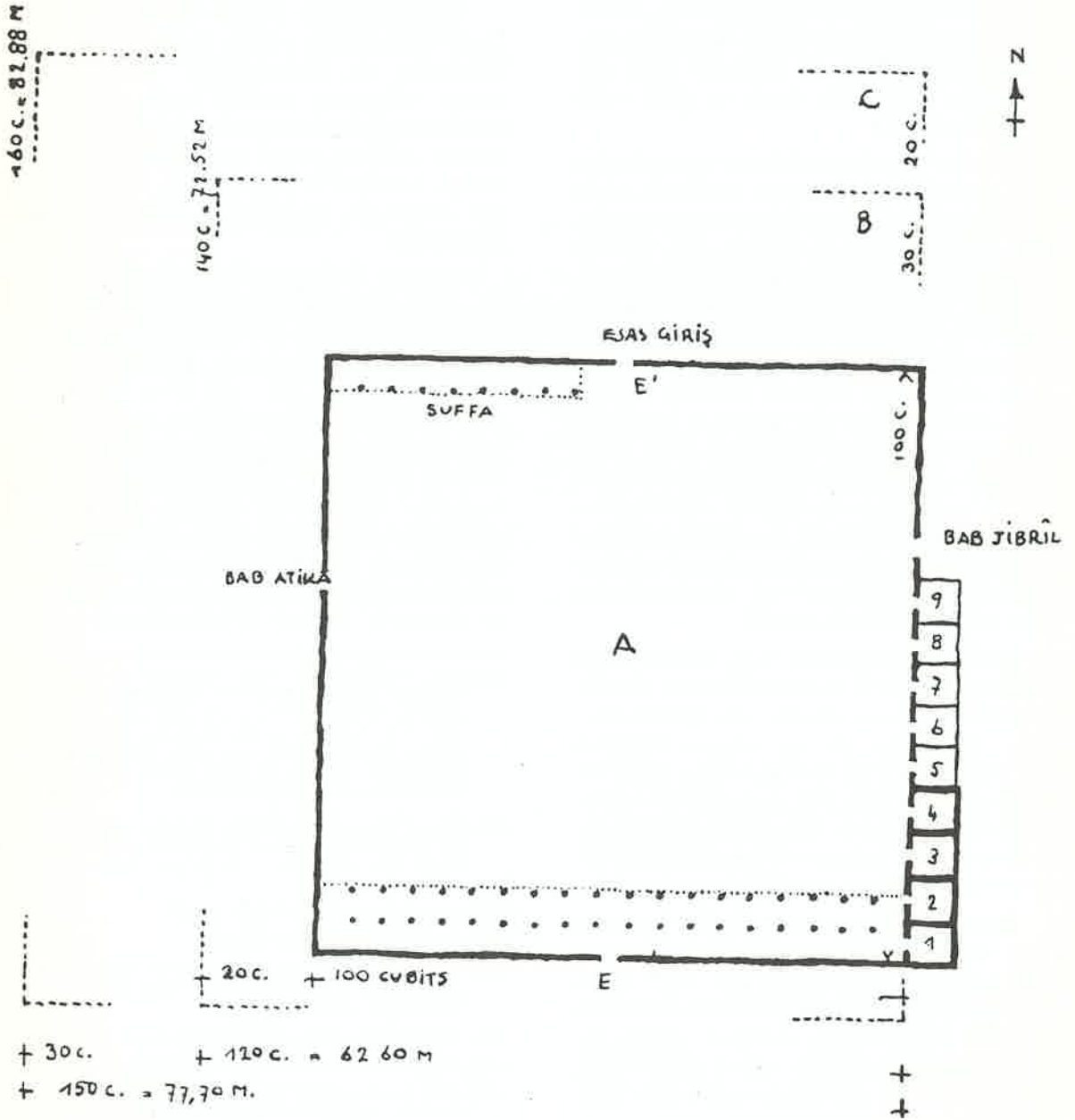
(65) 1981 senesi yazında Tokat'da yaptığımız incelemeler sırasında Gök Medrese'ye bitişik daha eski bir yapının mevcudiyetini farkedip, yaptığımız sondaj çalışmaları neticesinde, yapının dört eyvanlı merkezî kubbeli şemasını ortaya çıkarmaya muvaffak olduk.

(66) Pugaçenkova, a.g.e., s. 209; Kuban, a.g.e., s. 48; Cezar, a.g.e., s. 217; Kuran, a.g.e., s. 9.

narak ev-hangâh terkibi ile neticelendiği söylenebilir. Böylece tabii olarak, Orta Asya ev şemasının, bu bölgedeki ilk tarikat yapılarına tatbik edilebileceği kanâati de kendiliğinden hasıl olmaktadır.

Hoca Ahmed Yesevî'nin, evvelce bahsedilen 12000 kâmil ehl-i sûffâsı olduğu menkıbesi ile tekkesindeki dört eyvanlı şema (Şek. 19) bir arada mütalaa edildiği takdirde aynı geleneğin, Ahmed Yesevî Dergâhı'na da aksetmiş olabileceği ortaya çıkmaktadır. Bazı cereyan ve geleneklerin Anadolu'ya nasıl intikâl ettiği de, bu sûretle kısmen açıklanabilmektedir.

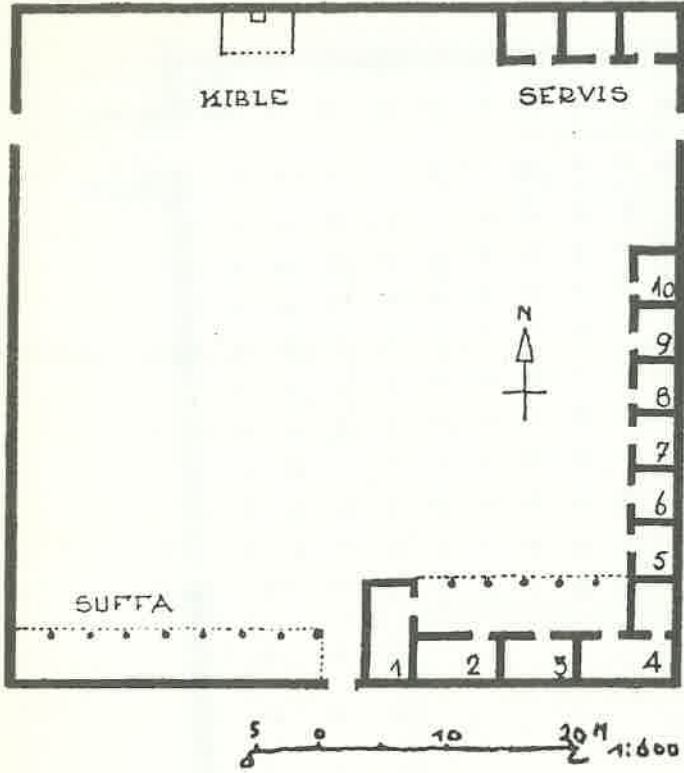
Netice itibarıyla, Anadolu'daki daha geç tarikat yapıları veya sûfî merkezlerinde tecelli eden plân tasavvurları da bir mânâ kazanmaktadır. Konya'daki Sahib Atâ Hangâhının plânı ile Asya menşeli ev şemaları arasındaki şaşırtıcı benzerlik; ayrıca, binânın kitâbesinde "Allah'ın salih kullarına konak ve muttaki suffâ ashabına mesken olmak üzere" yapıldığı ibaresinin bulunması, Anadolu'da ilk devir tekke ve zâviyelerinde, Mescid-i Nebvî geleneği ile Orta Asya dört eyvanlı merkezî plânlı ev geleneğinin birleşmesine açık bir delil teşkil etmektedir.

ŞEKİL: 1

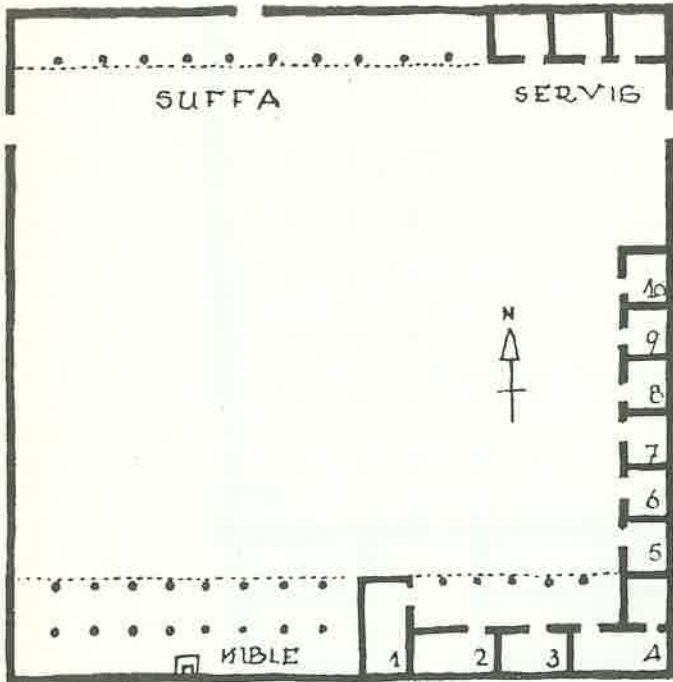
Mescid-i Nebvî (Cresswell'den)

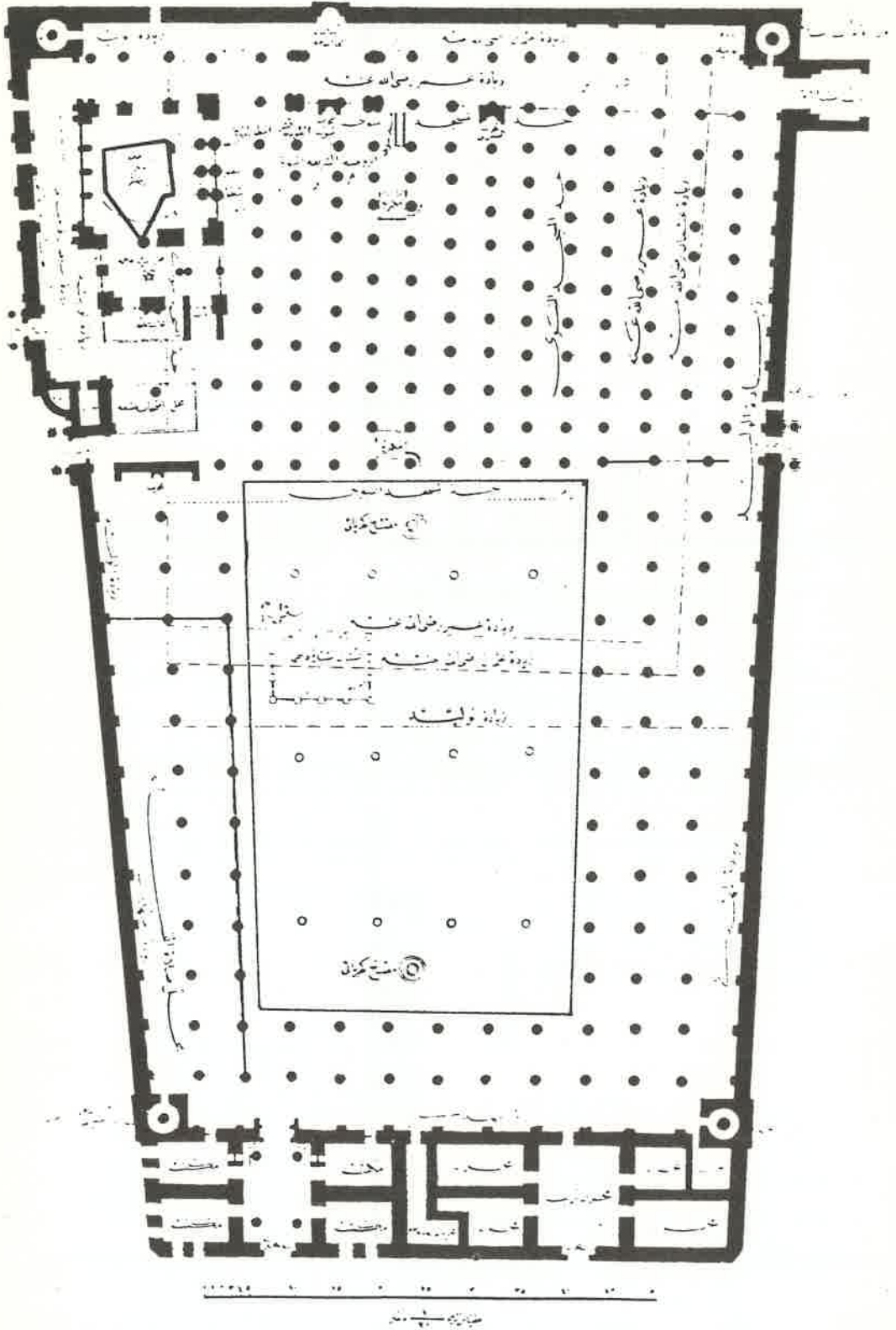
- 1 - Savda'nın odası.
- 2 - Hafza'nın odası.
- 3 - Ummu Kulsum'ın odası.
- 4 - Ayşe'nin odası.
- 5 - Salama'nın odası.
- 6 - Rukiye ve Osman'ın odası.
- 7 - Fatma'nın odası.
- 10 - Esmâ'nın odası.

ŞEKİL: 2
Mescidi Nebevi (K. Söylemezoğlu'ndan),
kible istikameti değişmeden.

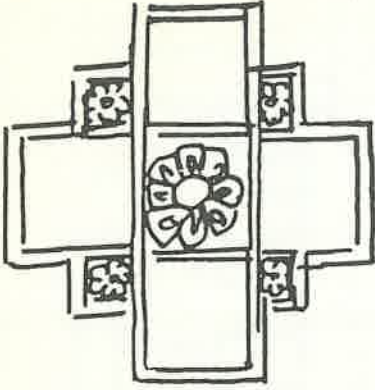
ŞEKİL: 3
Mescid-i Nebevi (K. Söylemezoğlu'ndan)

5 10 20 30 M 1:600

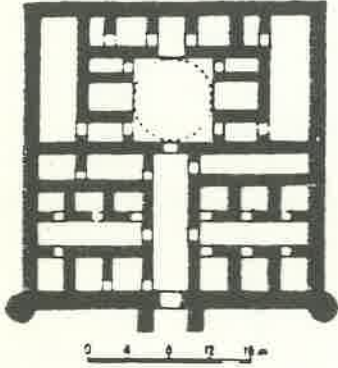
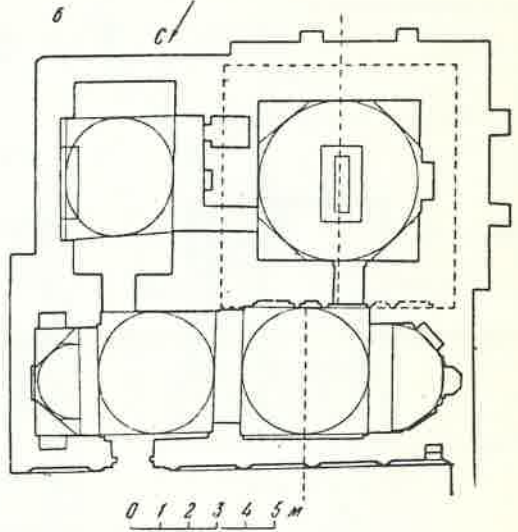

ŞEKİL: 4

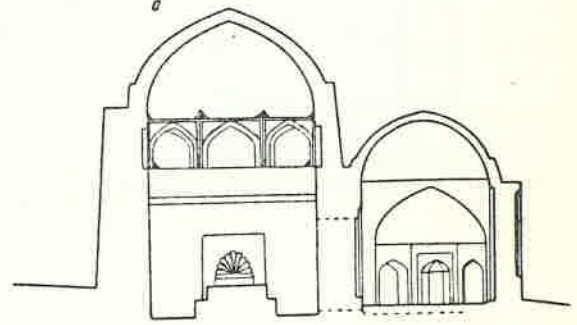
Mescid-i Nebavi'nin çeşitli safhaları (J. Savvaget'den)

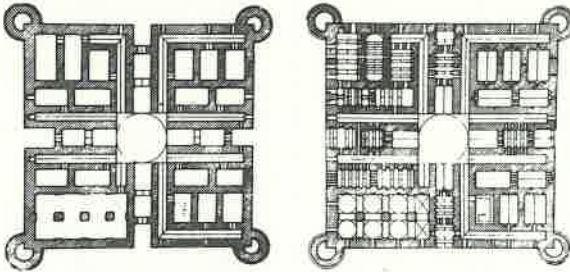
ŞEKİL:5
Mandala Şeması (E. Esin'den)

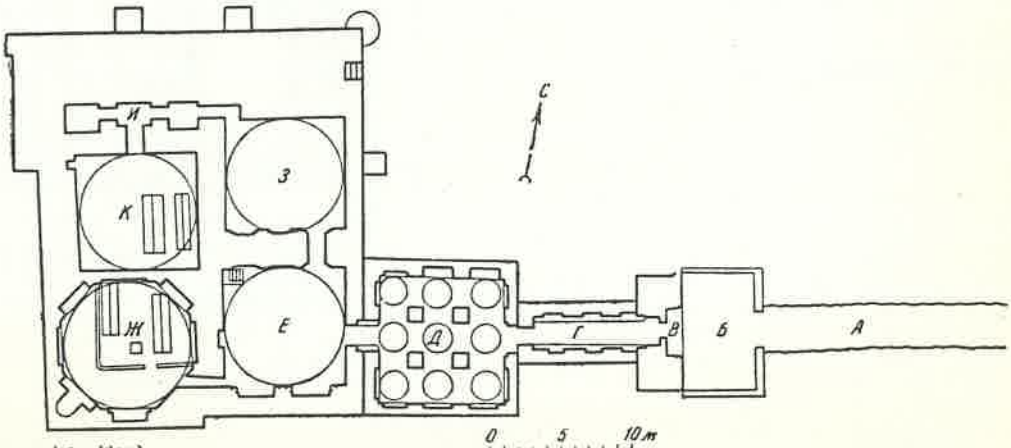
ŞEKİL:6
Taş Ribat (E. Esin'den)

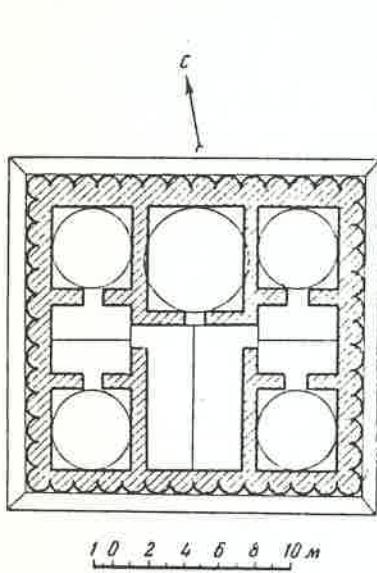
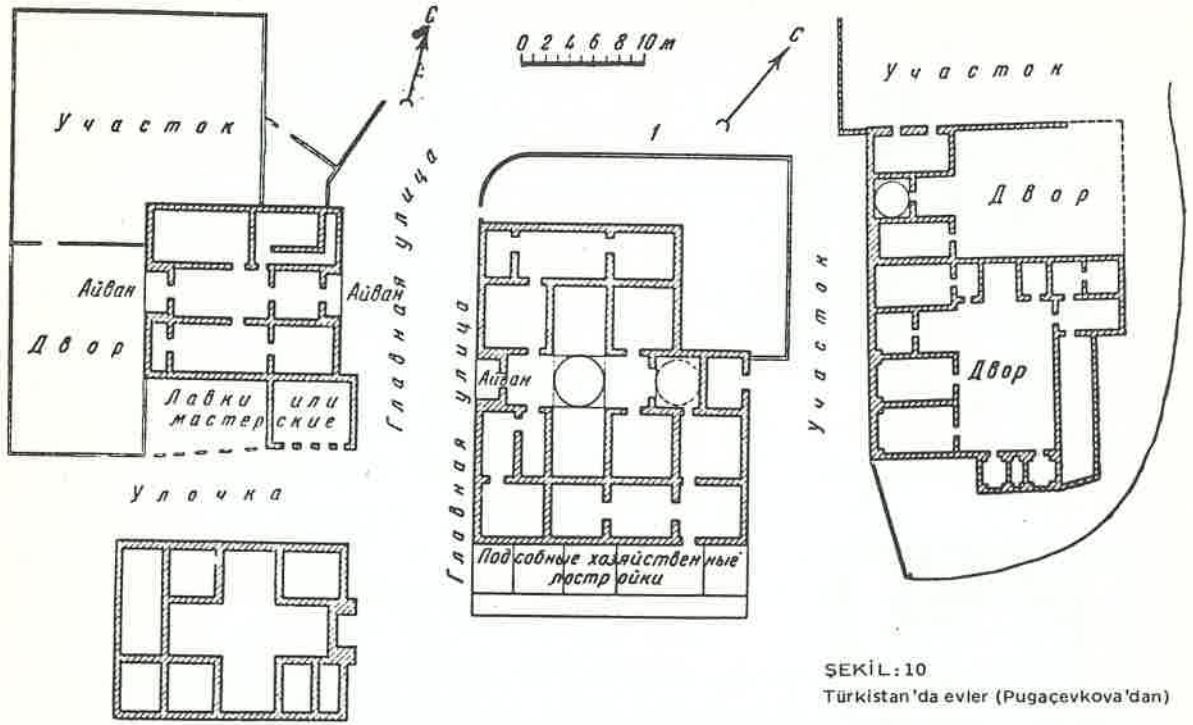
ŞEKİL:8
İbn Zeyd Külliyesi (Puğaçevkova'dan)

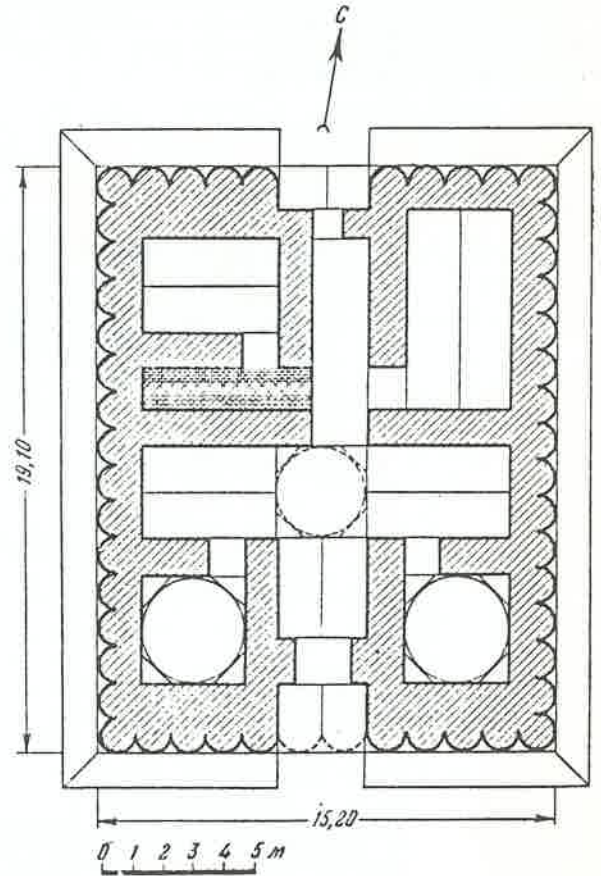
ŞEKİL:7
Kırk-Kız Külliyesi (M. Cezzar'dan)

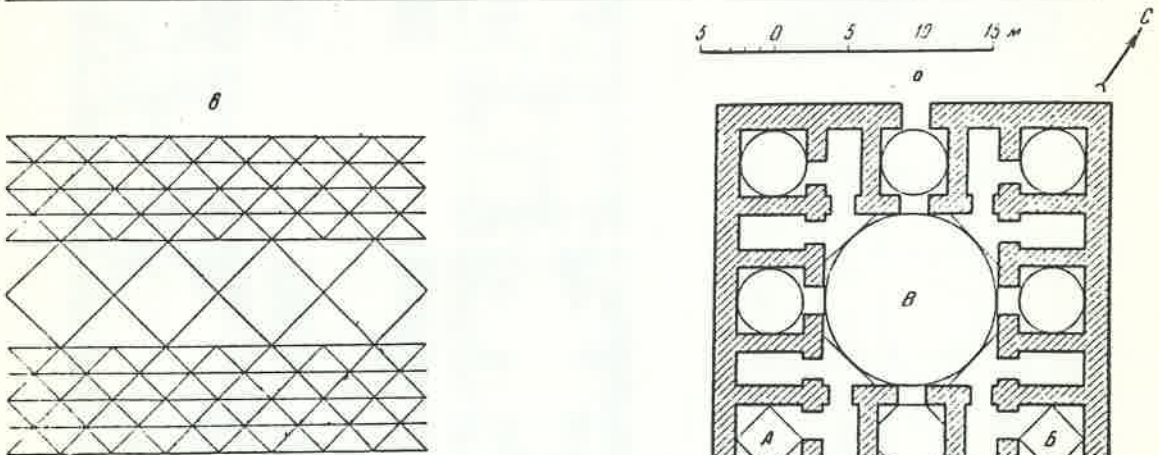
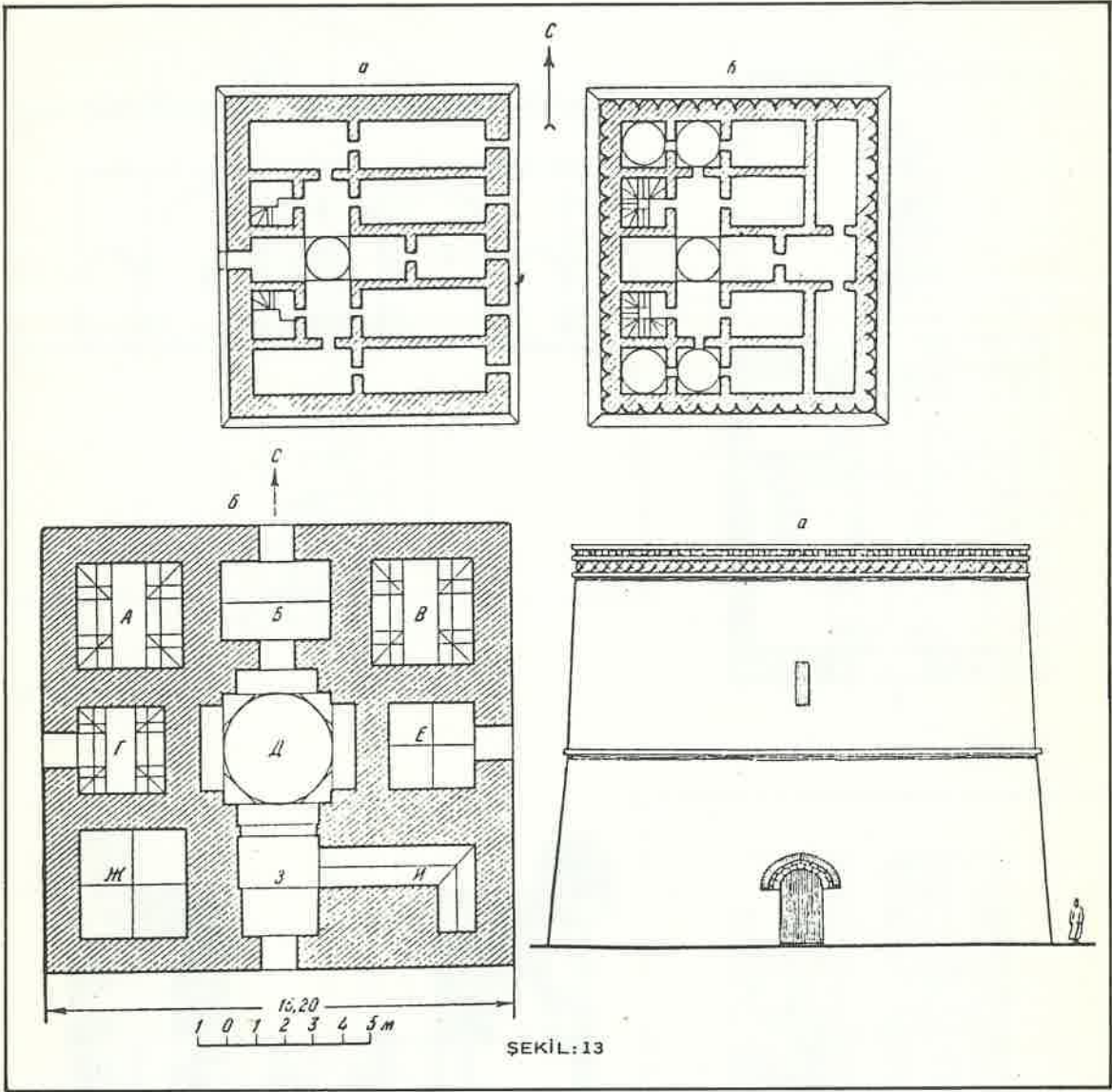
ŞEKİL:9
Astane Baba (Puğaçevkova'dan)

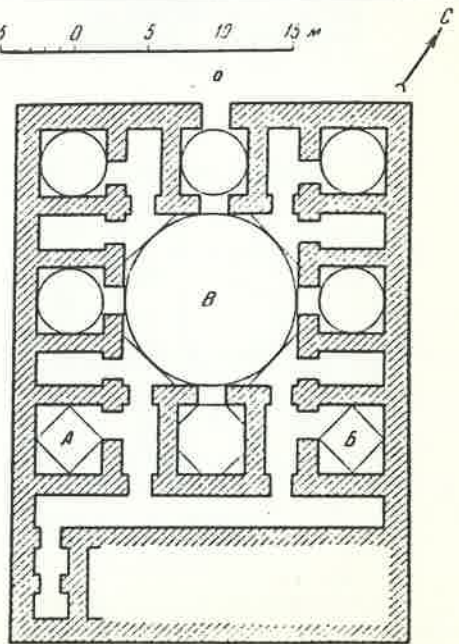
ŞEKİL: 11
Sulu Köşk (Pugaçevkova'dan)

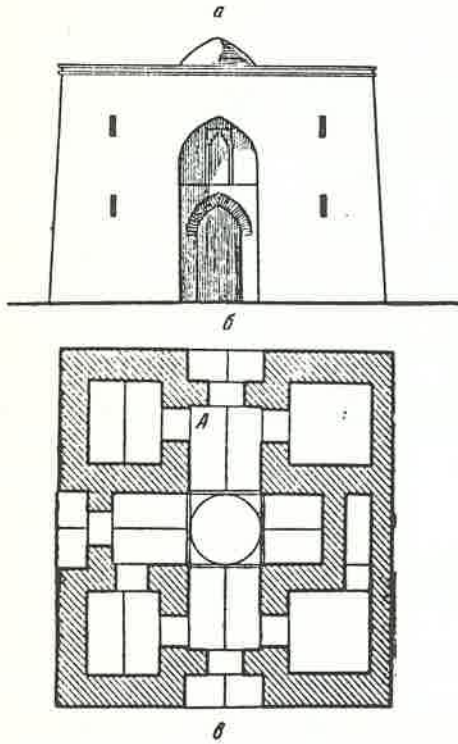

ŞEKİL: 12
Haram Köşk (Pugaçevkova'dan)

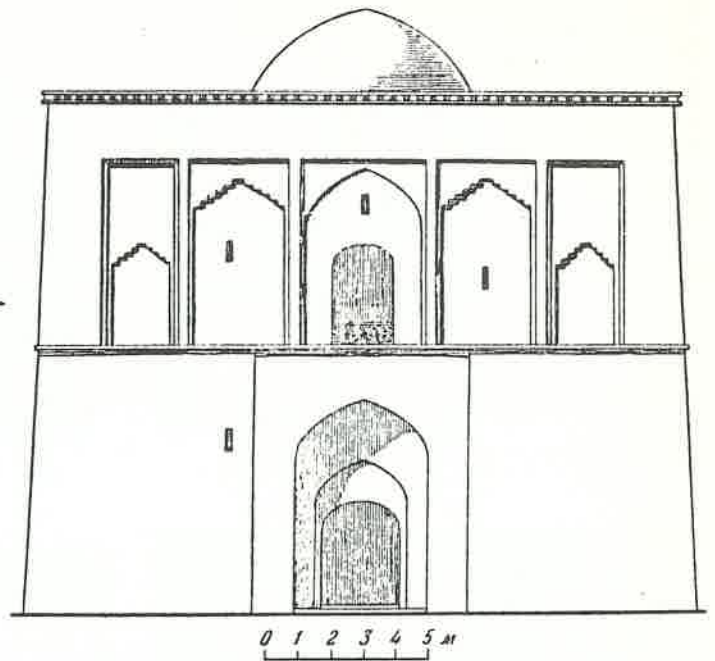

ŞEKİL: 15
Merv'de ev

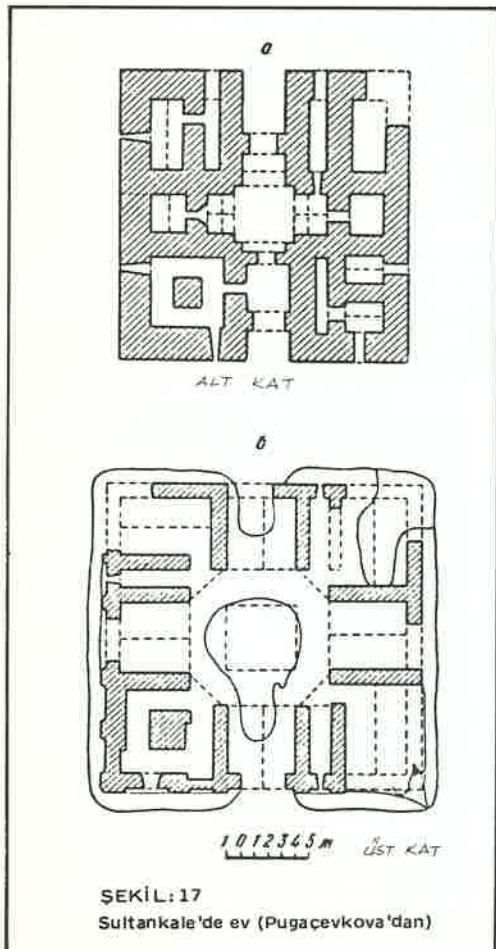

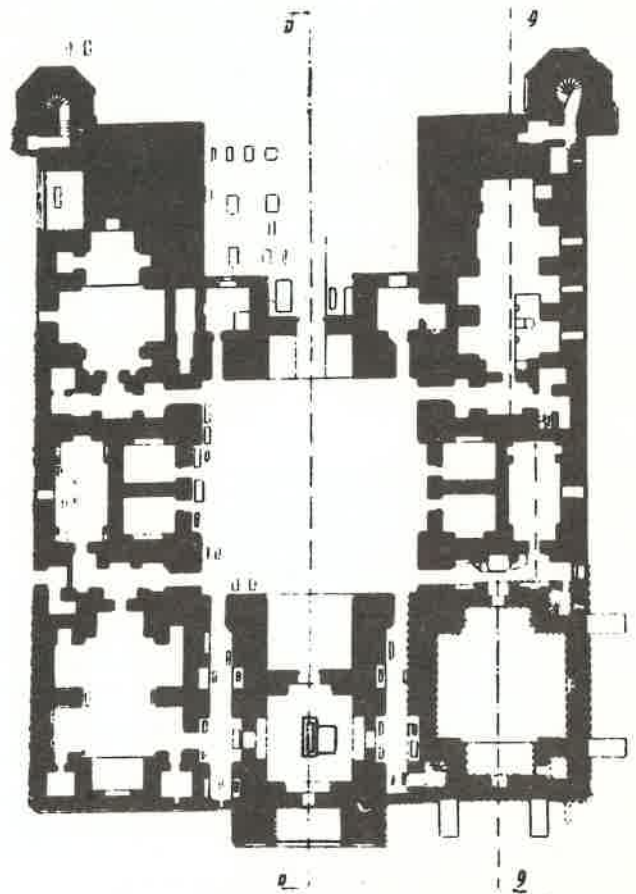
ŞEKİL:16
Merv'de ev

ŞEKİL:18
Sultan Kale cephesi

ŞEKİL:17
Sultankale'de ev (Pugaçevkova'dan)

ŞEKİL:19
Hoca Ahmed Yesevi Külliyesi (M. Cezar'dan)